

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

ABBASÎ İHTİLÂLİ'NDE TÜRKLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nevin YILMAZ

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi

Tez Danışman : Yrd. Doç. Dr. Mahmut KIRKPINAR

AĞUSTOS-2007

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ABBASÎ İHTİLÂLİ'NDE TÜRKLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nevin YILMAZ

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi

Bu tez 24.08.2007 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlâk kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Nevin YILMAZ

24.08.2007

ÖNSÖZ

Türklerin Abbasoğullarının iktidara gelişi ve Abbasî Devleti'nin kuruluşunda oynadıkları roller, araştırmamızın konusunu teşkil etmektedir. Türklerin, kuruluş aşamasında ve daha sonraki dönemlerdeki faaliyetlerinin genel Türk tarihi içerisinde büyük bir öneme sahip oldukları açıktır. Zira bu faaliyetleri, pek çok Müslüman-Türk devletinin kurulmasına zemin teşkil etmiştir.

Cahiliye döneminden Abbasîlere kadar olan dönemde Türk-Arap ilişkileri daha çok askerî boyutta kalmıştır. Genellikle mücadele şeklinde geçen bu ilişkiler, Abbasîlerin iktidara gelmesiyle birlikte müspet yönde değişmiştir. Emevîlerin uygulamış oldukları mevâlî politikası, Abbasîlerin başlatmış oldukları ihtilâlin başarıya ulaşmasına büyük katkı sağlamıştır. Türkler de uygulanan bu politikadan rahatsızlık duydukları için ihtilâlde yerlerini alarak, Emevî saltanatının ortadan kalkmasında pay sahibi olmuşlardır.

Abbasî İhtilâli'nde Türkler adlı çalışmamızda İslâmiyet öncesi Türk-Arap ilişkilerinden Abbasî Halifesi Mansur (754-775) döneminin sonuna kadar geçen süreç ele alınmıştır. Üç bölüm halinde incelediğimiz çalışmanın giriş bölümünde kaynaklar ve araştırma eserleri hakkında bilgi verildikten sonra İslâmiyet öncesi Türk-Arap ilişkileri üzerinde durulmuştur.

Araştırmamızın birinci bölümünde İslâmiyet Sonrası Türk-Arap İlişkileri başlığı altında Hulefâ-i Raşidîn ve Emevîler döneminde Türk-Arap ilişkilerinin ne şekilde gelişme gösterdiği incelenmiştir. İkinci bölümünde ise Abbasî İhtilâli'nin ortaya çıkma sebepleri, Horasan bölgesinin ihtilâl açısından önemi ve Abbasî İhtilâli'nde Türklerin rolü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Üçüncü ve son bölümde Türklerin Abbasî Hilâfeti'nin kuruluş yıllarındaki hizmetleri yer almaktadır. Abbasîlerin kuruluş dönemi genellikle Mansur devrinin sonuna kadar geçen süreç olarak kabul edildiğinden son bölüm bu devrin sonuna kadar ele alınmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarından dolayı değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Mahmut Kırkpınar'a ve hiçbir zaman benden desteklerini eksik etmeyen, her zaman yanımda olan aileme teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Nevin YILMAZ

24 Ağustos 2007

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	ii
ÖZET	iii
SUMMARY	iv
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: İSLÂMİYET SONRASI TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ	11
1.1. Hulefâ-i Raşidîn Döneminde Türk-Arap İlişkileri.....	11
1.2. Emevîler Döneminde Türk-Arap İlişkileri.....	13
BÖLÜM 2: ABBASÎLERİN İKTİDARA GELİŞİNDE TÜRKLERİN FAALİYETLERİ	29
2.1. Abbasî İhtilâli'nin Ortaya Çıkışı.....	29
2.2. Horasan Bölgesi ve İhtilâl'deki Merkezî Konumu.....	36
2.3. İhtilâl'de Türklerin Rolü.....	42
BÖLÜM 3: ABBASÎLERİN KURULUŞ YILLARINDA TÜRKLERİN FAALİYETLERİ	54
3.1. Türklerin Abbasî Hilafetinin İlk Yıllarındaki Hizmetleri.....	54
3.1.1. Züheyr et-Türkî.....	62
3.1.2. Mübarek et-Türkî.....	63
3.1.3. Hammad et-Türkî.....	64
SONUÇ	66
KAYNAKLAR	68
ÖZGEÇMİŞ	80

KISALTMALAR

AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜFEF	: Ankara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
bkz.	: bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İSAR	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
nşr.	: neşreden
ss.	: sayfadan sayfaya
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDV	: Türkiye Diyânet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
trz.	: tarihsiz
yy.	: yüzyıl

Tezin Başlığı: Abbasî İhtilâli'nde Türkler	
Tezin Yazarı: Nevin Yılmaz	Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mahmut KIRKPINAR
Kabul Tarihi: 24 Ağustos 2007	Sayfa Sayısı: IV (ön kısım) + 80 (tez)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Ortaçağ Tarihi
<p>İslâmiyet dönemine kadar Türk-Arap ilişkileri başlamış olmakla birlikte ilk ciddi ilişkiler Hz. Ömer (634-644) döneminde ortaya çıkmıştır. Başlangıçta pek de dostça olmayan bu ilişkiler, Emevîler devrinde de Ömer b. Abdülaziz dönemi (717-720) istisna edilecek olunursa askerî boyutta olmuştur. Emevîlerin uyguladığı Arap milliyetçiliği, Türklerin de içinde bulunduğu pek çok unsurun bu devlete karşı düşmanca bir tavır benimsemesine sebep olmuştur.</p> <p>Gayri Arap unsurların Emevîlere karşı olan nefretlerini Abbasîler doğru olarak kullanmışlar ve bu unsurları kendi saflarına çekmeyi başarmışlardır. Abbasîlerin başlattıkları ihtilâl, Türklerin yoğun olarak yaşadıkları Horasan bölgesinde ortaya çıkmıştır. Horasanlılar Abbasî propagandacılarını desteklemiş ve onlara yardım etmişlerdir. Ebû Müslim'in başkanlık ettiği ihtilâle farklı kavimlerden, milletlerden insanlar katılmıştır. Bu unsurlardan birisi de Türklerdir. Türkler, Araplardan aşağıda tutulmaya, ikinci sınıf vatandaş olarak kabul edilmeye tahammül edememişlerdir. Bu sebeple de Emevîlere karşı başlatılan harekette yerlerini almışlardır. Abbasî İhtilâli'nin başarıya ulaşmasında Türklerin yapmış oldukları hizmetlerin büyük etkisi olmuştur.</p> <p>Emevîlerin yıkılmasından sonra yerine kurulan Abbasî Devleti zamanında gayri Arap unsurlar toplumda üstün bir statü kazanmışlardır. Türkler bu dönemde devlet yönetiminde ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlar ve başta askerlik olmak üzere birçok alanda görevler alarak Abbasîler devrinde önem kazanmışlardır.</p>	
Anahtar kelimeler: Horasan, İhtilâl, Türkler, Abbasîler	

Title of the Thesis: The Roles of Turks Abbasi's Revolution	
Author: Nevin Yılmaz	Supervisor: Assistant Proffesor Mahmut KIRKPINAR
Date: 24 August 2007	Numbers of Pages: IV (pre text) + 80 (main body)
Department: History	Subfield: Middle Ages History
<p>Even though the relationship between Turkish and Arabic has been started in the Islamic Era, the first serious relationship appeared in the age of Hz. Omar (634-644). At the beginning phase this relationship was not friendly. Exceptions of the age of Omar b. Abdulaziz (717-720) the situation was not different and the base of relationship was militarily. Applying Arabic nationalism by Emevi's to cause the hostility Turkish and other nations' to Emevi's.</p> <p>Non-Arabic nations' hate to Emevi's was handled by Abbasi's in a good way. Thanks to this approach Abbasi's created interests and sympathy on the other nations. Therefore, the Revolution of Abbasi has occurred in Horasan where the Turkish population located is. Then, Turks supported Abbasi's propagandists and assisted them to make revolution. The Abbasi's revolution was leaded by Abu Muslim, different tribals and nations took place in the revolution. One of the important nations of them is Turks. They didn't tolerate the situation that having low priority then the Arabic nation. Actually, Turks didn't want to be second raters then Arabs. For this reason, they took place the movement to against Emevi's and played important role in the Abbasi's revolution.</p> <p>Non-Arabic nations have gained high authority and status in the society and government after the collapse of Emevi's. In the age of Abbasi's, Turks had a great role in army and other governmental affairs.</p>	
Key Words: Horasan, Revolution, Turks, Abbasids,	

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Çalışmamızda, başlangıcından Abbasî Hilafeti'nin ilk yıllarına kadar ki Türk-Arap ilişkileri ele alınarak konu bütünlüğü oluşturmak amaçlanmıştır.

Çalışmanın Önemi

Çalışmamız, Türklerin İslâmiyet'le tanışmaları ve daha sonra kuracakları Türk-İslâm devletlerinin temeline ışık tutması bakımından önem taşımaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Araştırmamız, birinci el kaynaklara ve araştırmalara dayanmaktadır. Olayların arka planı olabildiğince ortaya konulmaya çalışılmış ve olaylar sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ele alınmıştır.

1. Kaynaklar ve Araştırmalar

Umûmî İslâm Tarihleri

Abbasî İhtilâli'nde Türkler konusu araştırılırken yararlanılan eserler arasında İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseri önem taşır. Bu eser, dünyanın yaratılışıyla başlar ve Peygamberler tarihinden sonra İran, Roma, Yunan, Yemen, Cahiliye devri Arapları anlatılır. Bunlar anlatıldıktan sonra Hz. Peygamber'le İslâm tarihi başlar. Hicret'ten sonra olaylar yıl yıl anlatılarak 1231 yılı sonuna kadar gelir. Eser ana hatlarıyla siyasî-askerî İslâm tarihidir. İbnü'l-Esîr, yalnız İslâm-Arap tarihinin değil Türk tarihinin de vazgeçilmez kaynağıdır. Eserin son üç cildinin hemen tamamı Türk tarihine tahsis edilmiştir. Eserin beşinci cildinde yer alan Emevîlerin son dönemleri ile Abbasî İhtilâli'nin ortaya çıkışı konuları, araştırmamız için önem taşıdığından çalışmamızda genellikle bu kısımlarından yararlanılmıştır.

İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı XIV ciltten oluşan eseri büyük İslâm tarihidir. Bu eser, olayları tarih sırasına göre işlemekte, sırası ile kâinatın yaratılışından başlayarak Hz. Muhammed'e kadar bilinen bütün peygamberlerin hayat hikayeleri, Asr-ı Saadet ve Hulefâ-i Raşidîn dönemleri ile Emevîler, Abbasîler, Endülüs Emevîleri, Fatimîler, Eyyubîler, Memlûkler ve Selçuklular gibi İslâm devletlerinin siyasî, kültürel ve ekonomik hayatlarını aktarmaktadır.

Nerşahî'nin *Tarihu Buhara* adlı eseri, Buhara ve çevresindeki şehirler, kasabalar, âbideler, üretilen mahsûller ve halkın âdetleri hakkında kıymetli bilgiler verir. Eserde Orta Asya'nın

İslâmiyet'ten önceki durumu, Arapların Buhara bölgesini ele geçirmesiyle ilgili başka yerlerde bulunmayan bilgiler verilir.

Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldan* adlı eseri, İslâm fetihleri hakkında yazılmış olan ve zamanımıza ulaşabilen eserlerin en eskilerinden biridir. Ülkelerin fetihleri, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretiyle başlamakta ve daha sonra Arap Yarımadası'ndaki çeşitli bölgelerin nasıl İslâm hakimiyetine girdiği ele alınmaktadır. Belâzürî eserini yazarken dayandığı belgelerin doğruluğunu sağlamak için kendisinden önce yazılan eserleri incelemiş, ağızdan duyduğu rivayetlerin birbirleriyle ve bu eserlerle karşılaştırılması konularında büyük bir özen göstermiştir. Araştırmamızda, Abbasî İhtilâli'nin faaliyet yeri olması bakımından Horasan bölgesinin fethi ile ilgili olan bölümünden faydalanılmıştır. Suriye ve Irak başkumandanlıkları altında fethedilen bölgeler anlatılmaktadır. Aynı zamanda bu yerlerin sulh yoluyla mı yoksa savaşla mı ele geçirildiği de yer almaktadır. Çeşitli şehir ve bölgelerin, kabile ve milletlerin İslâm hakimiyetine girişlerinin anlatılmasının yanında, kağıt kullanma, divanlar, yeni kurulan şehirler, askerî ve siyasî ilişkiler dışındaki iktisadî ve kültürel ve devlet teşkilatına ait konuların da geniş bir şekilde anlatıldığı görülmektedir.

Dil, edebiyat, tarih, tefsir alanlarında önemli olan İbn Kuteybe'nin *Kitab el-Maârif* adlı eseri, yaratılıştan Abbasî halifesi Mu'tasım zamanına (833-842) kadar gelen genel bir tarihtir. Eser, Peygamberler Arapların nesebleri, sîret, Sahabe ve Tâbiun'un hayatları, tarihçiler, hadisçiler, şairler, valiler, ileri gelen kişiler, Arap-Arap olmayan hükümdarlar hakkında kısa bilgiler verir. Eser, Ebû Müslim'in hayatı hakkında bilgiler vermesi bakımından çalışmamız için önem taşımaktadır.

El-Cahiz'in *el-Cahız ve Türklerin Faziletleri* adlı eseri, araştırmamız açısından önem arz etmektedir. Eser, Eski Arapların Türklerin karakteri ve kabiliyeti hakkındaki sözleri ve düşünceleri bir arada toplanmıştır. Türklerin Abbasî devleti için taşıdıkları önem ve hizmetleri vurgulanmıştır. Özellikle de Türklerin askerî kabiliyetlerine dikkat çekilmiştir.

Araştırmalar

Araştırmamızda en fazla istifade edilen kaynaklar arasında Zekeriya Kitapçı'nın eserleri bulunmaktadır. *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler* adlı eserinde, İslâmiyet'in Türkistan'da ilk devirleri, Kuteybe b. Müslim'in İslâmiyet'in yayılması için sarf ettiği gayretler, özellikle Buhara ve Semerkant'ta İslâmiyet'in yerleşme ve yayılması ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. İslâmiyet'in Aşağı Türkistan'da gelişme devri, Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in Türk yurtlarındaki İslâmlaştırma faaliyetleri, Türklerin Emevî dönemindeki

Arap valilerin ağır baskılarına karşı direnmeleri ve yapılan mücadelelere katılmaları anlatılmıştır.

Arapların Türkistan'a Girişi adlı eserde, Cahiliye dönemi Türk-Arap ilişkileri ve bu ilişkiyi önleyen sebepler, Hz. Peygamber dönemi ilişkiler, Horasan bölgesinin genel durumu ve Aşağı Türkistan'ın Araplar tarafından fethi, Abbasî ihtilâli ve Türklerin ihtilâldeki durumu ile Emevî saltanatının sonu anlatılmaktadır. *Saadet Asrında Türkler* adlı eseri ise İslâmiyet'in ilk devirlerindeki Türkler hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Türk asıllı sahabe, tabîî ve tebea tabîîler üzerinde durularak onların hayat hikayeleri verilmiştir. Askerî, idarî alanlarda belli yerlere gelmiş olan Türklerin İslâm Hilafetine olan katkıları üzerinde durulmuştur.

Yeni İslâm Tarihi ve Türkler'de Hz. Peygamber ve Mekke-Medine devri, Türklerin Hz. Peygamber devri de dahil İran, Irak ve Orta Doğu işlerindeki durumları anlatılmıştır. Ayrıca Orta Asya'nın Müslüman Araplar tarafından fethi ve Arap idaresi ile siyasî hakimiyetleri ele alınmıştır.

Araştırmamız sırasında en fazla yararlanılan diğer önemli kaynaklar ise; Şemseddin Günal, 2004:tay'ın "**Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü**" adlı makalesi ile Ekrem Pamukçu, 1994:'nun *Bağdat'ta İlk Türkler* adlı eseridir. "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü" adlı makalede, Abbasî ihtilâlinde yer alan topluluklar arasında Türklerin de bulunduğu, bazı sebeplerden ötürü ihtilâle katılanlar arasında yer alan Türklerin yanlışlıkla İranlı olarak adlandırıldığı, Abbasîlerin kuruluşunda ve ileriki zamanlarında Türklerin hizmetleri hususunda bilgiler vermektedir.

Bağdat'ta İlk Türkler, yüzyıllardır ana yurtlarında bağımsız yaşamış olan Türklerin, topraklarına giren İslâm ordularına karşı başlangıçta büyük bir mücadele verdikleri, Emevîler zamanında Kuteybe b. Müslim'den sonra bu dine ısınmaya başladıkları, Emevîlerin aşırı ırkçı politikalarına karşı Abbasîlerin başlattıkları harekete sempati duyarak bu hareketi desteklemeleri anlatılmaktadır. Aynı zamanda ihtilâle katılan Türkler ve ihtilâlden sonra Abbasî idarî ve askerî kadrolarında yer alan Türkler hakkında bilgi vermektedir.

Wellhausen'in *Arap Devleti ve Sükûtu* adlı eseri, Emevîlerin son bulma nedenlerini ele alması bakımından önemlidir. Eserde, Dört halife dönemi olayları, Emevîler dönemi siyasî olayları, fetihleri, uyguladıkları mevalî politikası üzerinde durulmuş, Horasan'daki topluluklar ve Emevî devletinin sonunu hazırlayan sebepler hakkında bilgi vererek, Abbasî ihtilâli ile Emevîlerin nasıl yıkıldığı anlatılmaktadır.

Nahide Bozkurt, 1997:'un *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilâli* adlı eseri de ihtilâlin hazırlanılışı bakımından önemli bir eserdir. Bu eserde, Emevîlerin yıkılış sebepleri, İhtilâlin hazırlık devresi, daîlerin bölgelere gönderilişi, Horasan bölgesinin ihtilâlin başlangıç yeri olarak seçilmesinin sebepleri hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Çalışmamızda, eserin özellikle Abbasî İhtilâli'nin hazırlık devresinin anlatıldığı bölümden yararlanılmıştır.

Hakkı Dursun Yıldız'ın *İslâmiyet ve Türkler* adlı eseri, Cahiliye döneminden itibaren Abbasî Halifesi Mu'temid devrinin sonuna kadar olan süredeki Türk-Arap münasebetlerini konu almıştır. Müslüman Arapların Türk yurtlarını fetihleri, Türk-Arap mücadeleleri, Emevîlerin uyguladıkları Arap milliyetçiliğinin Türkler üzerindeki etkisi, Türklerin Abbasî ihtilâlinde yer alması, Abbasîler döneminde Türklerin askerî ve idarî alandaki hizmetleri anlatılmaktadır. Bu yönleriyle eser, araştırmamız bakımından önem taşımaktadır.

V.V. Barthold'un *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan* adlı eseri Türk dünyası bakımından önemli bir eserdir. Eserde yer alan konulardan özellikle "Türk ülkelerine İslâm fetihlerinin yapılması, Araplar ve Türkler arasındaki münasebetler ile mücadeleler, Abbasî ihtilâli, Abbasîlerin uyguladıkları siyaset" konuları araştırmamız açısından önem taşımaktadır.

2. İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri

Türklerle Araplar arasındaki ilişkilerin başlangıcı İslâmiyet'ten çok önceki devirlere kadar çıkar (Fazlân, 1995: 188). Eski Türklerle Araplar arasında ilk siyasî, sosyal ve ticarî münasebetlerin ne zaman ve nasıl bir ortamda başladığı konusunda kesin bir bilgimiz bulunmamaktadır. Türk-Arap siyasî münasebetlerin gelişme ve büyümesini önleyen bir kısım sebepler vardır (Kitapçı, 2000: 27).

Bunları başında ise Arabistan'ın coğrafi durumu gelmektedir. Bilindiği gibi Arabistan, Asya'nın batı güneyinde Hint Okyanusu'na doğru geniş bir dil gibi sarkmış, nereden ise büyük bir kıtadan adeta kopacak bir şekilde ayrılmış ve üç tarafı denizlerle çevrili, büyük bir yarımadadır. Arabistan kendine özgü olan bu coğrafi konumu sayesinde tarihin hemen her devrinde hiçbir milletin siyasî, sosyal ve kültürel istilâsına uğramamıştır. İşte eski Türklerle Araplar arasındaki siyasî ve sosyal ilişkilerin gelişmesinde Arabistan'ın bu coğrafi konumunun daima menfi tesirleri olmuş ve iki milletin birbirleri ile karşılaşmalarına tabii bir engel teşkil etmiştir (Kitapçı, 1994: 249).

Tarih boyunca Türk-Arap münasebetlerinin gelişmesini önleyen faktörlerden bir diğeri de Arabistan'ın Türklerin meşhur göç yolları dışında olmasıdır. Bu durum Arabistan'ı, ilk çağlardan beri devam eden Türk göçleri ve Türk istilâsından koruyan tabii bir engel olduğu

gibi Türklerle Araplar arasında sosyal ve siyasî münasebetlerin gelişmesini de pek tabii olarak önlemiştir.

Türk-Arap münasebetlerinin gelişmesini önleyen bir üçüncü faktör de Arabistan topraklarının, göçebe ve akıncı Türkler için verimli ve cazip olmayışıdır (Kitapçı, 2000: 27-28). Büyük hayvan sürüleri için göç eden Türkler, kendilerine münbit topraklar, hayvanları içinse yeşil yaylalar, otlaklar, sulak vadiler arıyorlardı. Bu yüzden Arabistan, tabiat şartları dolayısı ile göçebe Türkler için fazla çekici bir ülke olmamıştır (Kitapçı, 1994: 251).

Türklerle Arapların ilk temas yerleri olarak Kafkaslar bölgesini gösterebiliriz. Bu bölgede M.Ö. VII. yüzyılda Sakalardan itibaren çeşitli Türk kavimleri Derbend (Bâbu'l-Ebvâb) yoluyla Kafkasları aşarak Azerbaycan'ın kuzey bölgelerine gelip yerleşmişlerdir. Yâkut el-Hamavî'nin bir kaydına göre İslâm öncesinde Hazarlar, zaman zaman Derbend'i geçerek Hemedan ve Musul'a kadar gelirlerdi. Türklerle Arapların tanışmalarına imkan veren bir ilişki de Arap Yarımadası'nın kuzey sınırında biri Sâsânîlere, diğeri Bizans'a bağlı tampon Arap devletçikleri, Hîre ve Gassânîler vasıtasıyla olmuştur (Yazıcı, 2002: 30).

Araplarla Türkler cahiliye döneminde Sâsânî İmparatorluğu aracılığı ile dolaylı bir ilişki içinde olmuşlardır (Aycan, 2002: 317). Doğu'da Türklerle siyasî ve ticarî münasebetlerde bulunan Sâsânî İmparatorluğu, batıda da Araplarla temas halindeydi (Çağatay, 1971: 65). Özellikle Sâsânî ordularında görev alan Araplarla hem orduda hem de Sâsânîlerin iç siyasetinde önemli roller üstlenen Türklerin birbirlerini tanımaları mümkün hale gelmiştir (Aycan, 2002: 317). Nuşirevan devrinde İran ordusunda Türkler de yer aldı. Bunlar Deylemliler ile birlikte Nuşirevan'ın Yemen seferine iştirak ettiler (Güral, 2004: 107). Böylece Türkler; değil Osmanlılar, çok daha önceleri Yemen'e ayak basmış oluyorlardı. Yine bunlara bu devirlerde İran ordusunda bulunan Arapları da ilave etmemiz gerekmektedir. İran ordusundaki Araplar'ın aynı ordu saflarında görev yapan Türklerle çoktan tanışmış ve kaynaşmış olmaları gerekmektedir (Kitapçı, 2000: 30).

İpek Yolu sayesinde gerçekleştirilen ticarî seferler de bu ilişkileri pekiştirmiştir. Cahiliye döneminde Ebu Süfyan'ın Hicaz'dan zeytinyağı ve benzeri malları alıp Horasan'a kadar gittiği ve oradan da Araplara lazım olan ticaret malları getirdiği bilinmektedir. Başlangıçta Çin ipeklerini Batıya ihraç etmek için kullanılan İpek Yolu Arapların da dahil olduğu İran, Bizans, Hind, Rum, Avrupa ve Rusların ürettikleri malların dünya pazarına taşındığı bir yol olmuştur. Arap atlarının İpek Yolu vasıtasıyla diğeri milletlerin yanı sıra ata binmeyi seven Türklere de pazarlandığını düşünmek pek abartılı sayılmaz (Aycan, 2002: 317).

İpek Yolundan sadece büyük kervanlarla uzak doğu Çin malları değil, İç-Asya Türk ürünleri, mesela kılıç, kalkan, demir, zırh, deri ve kürkler yanı sıra, Semerkant¹, Buhara², Baykent gibi zengin şehirlerden elde edilen mallar da naklediliyor ve onlar bölgenin iktisadî kalkınması yanı sıra Orta-Doğu ve Arabistan'a dahi refah sağlıyordu.

Bu tarihî İpek Yolu'nun diğer bir özelliği daha vardı. O da şu veya bu nedenle İç-Asya'dan kopup gelen birçok Türkün bu yolla Orta-Doğu ve Arap şehirlerine kolayca ulaşmış olmalarıydı. İşte Semerkant, İç-Asya'dan gelen bu kabil Türklerin ilk uğrak ve bir nevi toplanma yeri idi. Bunlar Semerkant'tan söz konusu ticaret kervanları eşliğinde Orta-Doğu ve Arap, şehirlerine getiriliyordu. Bu yolla gelen ve sayıları bir hayli kabarık olan Türkler; kendi öz adları ile değil "velayet" sıfatı, yani mensup oldukları Arap kabilesinin ismi ile anılıyor ve genellikle o toplumun mütevazî bir ferdi olmaları, toplumun dikkatini çekecek büyük olaylara adlarının karışmaması gibi sosyal nedenlerle, ilk devirlerde Arap toplumuna intisap etmiş olan bu Türklerden bir kaç aile müstesna olmak üzere onların kısa bir süre sonra izi kaybolup gitmiştir (Kitapçı, 1993: 30).

Türklerin, Hz. Peygamber'in ilk çocukluk yıllarında Mekke'ye geldikleri ve "Hişam Oğulları'nın", Hz. Peygamber'in mensup olduğu kabileye sığındıkları, onların, ünü Arabistan'ın sınırları aşmış kılıç ustası oldukları, dolayısıyla birçok Türk asıllı Sahâbe, Tabiin ve Tebea Tabiin'in bulunduğu, İslâm'da ilk kadın şehit olan Sümeyye'nin de Türk asıllı bir cariyeye olduğu yolunda görüşler bulunmaktadır (Kitapçı, 2002: 263).

Cahiliye devri Türk-Arap siyasî ve kültürel münasebetleri çerçevesi içinde inceleyebileceğimiz bir diğer hususta tacir Araplar'ın, Hz. Peygamber de dahil, Sâsânîlerin başkenti Medain'e kadar seyahat etmeleri ve buralarda Türk tacir ve köleleri ile temasa geçmeleridir. Hatta bu Türklerden bazıları, mesela demircilikle meşhur 'Süreyc ailesi" bu ilk dalgalarla cahiliye devrinde Mekke'ye kadar gelmeye muvaffak olmuşlardı (Kitapçı, 1994: 254). Nitekim, Cahiliye devri Arap şiirlerinde eski Türklerden ve Türk kahramanlıklarından bahsedilmekte ve Türklerle ilgili darb-ı meseller bulunmaktadır (Şeşen, 1960: 12).

Burada hemen şunu ilave edelim ki; bu temaslar veya bir harp ortamı içindeki bu ilk karşılaşmalar, cahiliye devri eski Arap toplumunda, birçok yönleri ile eksik veya tenkit edilebilir olmasına rağmen bir Türk imajının doğmasına sebep olmuştur (Kitapçı, 1994: 254-

¹ Buhara ile birlikte; Maverâünnehir'in başlıca şehri olup, batı Türkistan'da Soğd Irmağı'nın güney kıyısında aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir (Schaefer 1988:468).

² Maverâünnehir'deki tarihî bir şehirdir. Zereşan Irmağı'nın aşağı havzasında büyük bir vahada yer alır; bugün Özbekistan sınırları içinde yer alır (Şeşen 1992: 363; Bala 1979: 761).

255). Nitekim, Cahiliye devri Arap şiiirlerinde eski Türklerden ve Türk kahramanlıklarından bahsedilmekte ve Türklerle ilgili darb-ı meseller bulunmaktadır (Şeşen ,1960: 12).

Cahiliye devrinden başlayarak Arapça şiiir ve eserlerde Türkler daima Türk kelimesi ile anılmışlardır (Özaydın, 2002: 239). Türklere önceleri Saka, sonra Hun deniyordu. VI. asırda Göktürklerle beraber 540 yılı civarında Türk denmeye başlanmıştır. Arapça, Türk kelimesinin en eski kullanıldığı dillerdendir. Türk kelimesi Arapça ile dünyaya yayılmıştır denebilir. Daha IV. asır Arap şiiirlerinin şiiirlerinde “Türk” kelimesi geçmektedir (Fazlân, 1995: 190). Arap tarih kaynaklarında, Türk kelimesi ilk olarak, Taberi’nin delaletinde, Hendek Savaşı’nın hemen öncesinde, yani 626’da “Muhammed Peygamber bir Türk çadırında dinlendi” şeklinde geçmektedir (Asadov, 2002: 312). Hz. Peygamber’in Hendek Muharebesi’nin hazırlıkları sırasında bir Türk çadırında istirahat etmesi ve Müslim’in kaydına göre, Medine’de bir defasında yine Türk çadırında itikâfa çekilmesi, bu çadırların Medain’de olduğu gibi Arabistan’da da kullanılmakta olduğunu göstermektedir (Yazıcı, 2002: 31).

İslâm öncesi, Türk-Arap siyasî münasebetlerinin aydınlatılmasına yardım edecek önemli kaynak da; cahiliye devri Arap şiiirleri ve onların şiiirlerindeki Türklere dir. Yekûnu bir hayli kabarık olan bu şiiirlerde, çeşitli yönleri ile Türklere ve Türk kahramanlığından bahsedilmiştir. Bunlardan mesela; Cahiliye devri Arap şiiirlerinden Nâbiga ez-Zübyânî (ölm. 604) ki bu sıralarda Hz. Peygamber olgunluk yaşında bulunuyordu, şiiirlerinde Türklere dir bahsettiği gibi, yine Hz. Peygamber’in nübüvvet yıllarında vefat eden A’sa Hemdân da (ölm. 621) şiiirlerinde Türklere dir bahsetmiştir. Cahiliye devrinde yetişmiş Hassan b. Hanzala da böyledir. O da şiiirlerinde Türk ve Türk kahramanlıklarından bahsetmiştir (Kitapçı, 2000: 32). Eski Arap şiiirlerinden, uydurma hadislerden ve haberlerden anlaşıldığına göre Araplar Türklere kahraman fakat acımasız ve İslâm dininin geleceği açısından tehlikeli görüyorlardı. Onlara göre Türklere bir gün Arapların elinden iktidarı alacak ancak kâfir oldukları için Allah’ın gazabına uğrayıp mahvolacaklardı. Bu hadis ve sözler insanları Türklere dir korkutmak uzaklaştırmak amacıyla söylenmiş olabilir. Nitekim Cahiz daha sonra Türklere dir İslâm’ın yardımcısı, kalabalık ordusu ve halifelerin en yakın adamları olduklarını söyleyerek Türklere haksızlık edildiğini söylemiştir (Özaydın, 2002: 239).

Hz. Peygamber ve eshabına isnat edilen Türklere dir ilgili çok sayıda hadis de bulunmaktadır. Bunların bir kısmı sağlam senetlerle zamanımıza ulaşmıştır. Fakat, bu hadisler dikkatle gözden geçirildiğinde Türklere dir aleyhinde bir ifade taşıdıkları anlaşılmaktadır. Çeşitli şehirler, kavimler hakkındaki hadisler gibi, bu hadisler de uydurma olmalıdır. Zira, Hz. Ömer devrinde başlayıp Emevîlerin sonuna kadar devam eden Türklere dir Araplar arasındaki şiddetli savaşlar Araplar üzerinde olumsuz bir intiba uyandırmış, Türklere dir aleyhinde çok sayıda hadis

uydurulmasına yol açmıştır. Bu hadisler o zamanki Arap toplumunun Türkler hakkındaki kanaatlerini aksettirmesi bakımından önemlidir.

Buna benzer sebeplerle, Türklerin aleyhinde Hz. Peygamber'e isnat edilen epeyce hadis ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı erken devirlerde ortaya çıkmış, mükemmel senetlerle "el-Kütüb el-Sitte"de ve diğer önemli hadis kitaplarında yer almıştır. Berberîler, Bizanslılar, Habeşler hakkındaki hadisler de böyledir. Bu çeşit hadisler hadis tenkitçilerinin dikkatini çekmiş, onlar tarafından şüpheli, uydurma hadisler arasına alınmıştır. Ali el-Kârî (ölm. 1016/1605) bu konuda Ahmed b. Hanbel (ölm. 241/855)'den naklen önemli şeyler söylediği gibi, kendisi de "Türkleri, hadımları, memlukları kötüleyen hadisler bu çeşittendir. Habeşliler sizi rahat bırakmakça siz onlara ilişmeyin..." Türkler size dokunmadıkça onlara dokunmayın. Zira, ümmetimin elindeki nimetleri alacak Kantura Oğulları'dır hadisi de böyledir (El-Cahız 2002: 21-22). Öyle anlaşılıyor ki, bu çeşit Türkler aleyhindeki hadisler önceleri çok azdı. Zamanla sayıları arttı (Fazlân, 1995: 192).

Türklerle ilgili hadisleri başlıca beş ana grupta mütalaa edebiliriz:

* Araplara Türklerle iyi geçinmeyi, Türkler bir şey yapmadıkça onlara dokunmamalarını tavsiye eden hadisler. Bunlardan birinde Kantura Oğulları lafzı da geçer. Bir tanesinin de Hz. Ömer tarafından söylendiği ifade edilir. İkisi de Muaviye'den nakledilir.

* Türkleri Kantura Oğulları diyen, bir gün Arapların ellerinden iktidarı alacaklarını ve Irak'ı işgal edeceklerini bildiren hadisler. Bunların en meşhuru "Türkler size dokunmadıkça onlara dokunmayınız. Allah'ın ümmetine verdiği nimeti ellerinden ilk alacak Kantura Oğullarıdır" şeklindeki hadistir. Diğer hadisler Kantura Oğulları'nın Irak'ı işgali ve hakimiyeti Araplar'ın elinden alacağıyla ilgilidir. Bunların bir kısmında Türkler'in fizyonomisiyle ilgili bilgiler de vardır (El-Cahız, 2002: 22-23).

* Arapların Türklerle yapacakları büyük muharebelerden, onların Irak ve el-Cezire'yi işgal edeceklerinden bahseden hadisler.

* Türklerin, Abbasilerin ellerinden iktidarı alacaklarına dair hadisler (Fazlân, 1995: 193).

* Araplar'ın basık burunlu, kırmızı yüzlü, küçük gözlü, yüzleri dövülmüş kalkan gibi olan Türklerle uğraşmadıkça kıyametin kopmayacağı söylenir. Bu hadis sağlam hadis kitaplarında tekrarlanmaktadır (Ağırakça, 1994: 530). Ebu Hüreyre, Ebû Sa'id el-Hudrî ve Hasan el-Basrî gibi büyük sahabe ve tabiiilerden nakledilen bu hadislerin 15'inde Türk adı geçer. Aynı sıfatlarla anılan başka birkaç hadiste Araplarla savaşacak bu kavmin Huzistan ve Kirman

halkı olduğu söylenir. Başka iki hadiste bu kavmin Deccal'a uyacağı ifade edilir. Başka bir hadiste Ye'cüc ve Me'cüc'ün bu kavimden olacağı söylenir.

Buna karşılık, Kaşgarlı Mahmud'un eserinde Türkleri öven iki hadis vardır: Bunların ilki "Benim bir ordum var. Ona Türk adını verdim ve doğuya yerleştirdim. Bir millete kızdım mı, bu orduyu onlara musallat ederim", diğeri "Peygamber kıyamet alametlerinden, ahir zaman fitnelerinden, Oğuz Türkleri'nin ortaya çıkışından bahsettiği sırada 'Türkler'in dilini öğrenin. Zira, onların devleti uzun sürecektir' dedi" hadisidir (El-Cahız, 2002 : 24).

Sonuç olarak Cahiliye dönemi yanında Peygamber ve Arap toplumunun da Türklerle ilgili belirli bir fikre sahip olduğu kesinleşmektedir. Tabiatıyla bu ilk bilgilerin yakın ilişki noksanlığı dolayısıyla oldukça müphem, ancak Türklerin askerî kabiliyetleri, cesaret ve kahramanlıkları gibi bazı noktalarda yoğunlaştıkları muhakkaktır (Yazıcı, 2002: 31).

BÖLÜM 1: İSLÂMİYET SONRASI TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

1.1. Hulefâ-i Raşidîn Döneminde Türk-Arap İlişkileri

Türklerle Arapların doğrudan ilişkileri ilk İslâm fetihleri sırasında gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi Hz. Ebû Bekir'in (632-634) hilafetinin ikinci yılı olan 633 senesi, İslâm devletinin Hz. Peygamber'in vefatıyla ortaya çıkan sarsıntıları atlatıp, kendi iç problemlerini hallettikten sonra gözlerini dışarıya çevirdiği bir tarihi ifade eder. Bu tarihte başlayan ve Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın (644-656) hilafetinin ilk altı ayını içine alan kısa dönemde, İslâm Tarihi'nin olduğu kadar, belki de dünya tarihinin en hızlı fetih hareketlerinden biri gerçekleşmiştir (Yazıcı, 2002: 32). Arapların Türklerle doğrudan doğruya ilk temasları, Hz. Ömer dönemine rastlamaktadır (Pamukçu, 1994:, 1994: 7).

İslâmiyet'in Arap Yarımadası'ndan zuhûrundan kısa bir müddet sonra, özellikle Hz. Ömer devrinden itibaren İslâm orduları İran üzerine devamlı yürümüşlerdi (Şeker, 1987: 175). Hz. Ömer karışıklıklara son vermek için İran'ı itaat altına almaya karar verdi (Wellhausen, 1960: 87).

Daha hicretin 14. senesinde Arap orduları Sâsânî kuvvetleriyle Kadisiye'de çarpışarak galibiyeti temin etmişlerdi (Orkun, 1946: 5). Ahnef b. Kays kumandasındaki ordu, İran şehirlerinden Belh, Toharistan ve Nişabur'u zaptetti (Canan, 1977: 524). 642 Nihavend Savaşı'ndan sonra Ahnef b. Kays komutasındaki öncü İslâm ordularının ilerlediğini haber alan son Sâsânî hükümdarı III. Yazducerd, Ceyhun ötelere kadar kaçarak Araplara karşı Türk Hakanlarından, Fergana ve Soğdlulardan yardım istedi. Yazducerd ile müttefik bir ordu kuran Türk hakanı, İslâm ordusunu Belh'ten çekilmeye mecbur edip Merv er-Rûz'a kadar ilerlediyse de, İslâm ordusu komutanı Ahnef b. Kays'ın bir savaş hilesine yenilerek tekrar geri çekilmek zorunda kaldı. Her ne kadar Halife Ömer Müslüman Arapların Ceyhun'u geçmelerini kesin olarak yasaklamışsa da, Horasan'a gönderilen Arap valiler için bu yasak hiçbir zaman bağlayıcı olmamıştır (Pamukçu, 1994:, 1994: 7). Nihavend Savaşı'yla İran'ın fethedilmesi, İslâm ordularına Horasan ve Toharistan yolunu açtı (Günel, 2004: 100). Müslümanlar Nihavend'i ve Hemedan'ı ele geçirmekte zorlanmadılar. Bu iki şehrin fethedilmesi "fetihler fethi" olarak nitelendirilmiştir (Aktan, 2003: 210).

Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra Horasan ve Toharistan'da meydana gelen olaylar sonucu bazı şehirler Türkler tarafından geri alındı. Ancak Abdullah b. Âmir daha sonra bu

bölgeyi tekrar fethetti. Ancak Müslüman Araplar Türkleri Yemen'e kadar gelen Sâsânî kuvvetleri içinde veya Sâsânîlerle yaptıkları savaşlar sırasında İran ordusundan görmüş olmalıdır. Bu sırada Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da Hazarlar, Cürcan'da Sûl Türkleri, Sistan'da Eftalitler ve Halaçlar, Badgis'te Nizek Tarhan, Toharistan'da ise Karluklara mensup bir Yabgu bulunuyordu.

Sâsânîlerin yıkılması ve Göktürk nüfuzunun zayıflaması üzerine Maverâünnehir ve Harezm'deki mahallî hanedanlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi (Özaydın, 2002: 240). Hz. Osman halife olunca, Hz. Ömer'in doğuda durdurduğu fetihleri yeniden başlatmıştır (Uslu, 1977: 35). Hz. Osman'ın halifeliği döneminde İran içlerine süratle ilerleyen İslâm ordusu daha sonra Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan ve Arran'a kadar uzanan toprakları ele geçirdi. Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine askerî birlikler yerleştirildi. 651 yılında bütün İran, İslâm hakimiyeti altına alınmış oldu (Özaydın, 2002: 240-241). Osman b. Affan'ın hilafeti sırasında Horasan, Abdullah b. Amir b. Küreya'nın eliyle anlaşma yoluyla fethedildi. Osman'ın hilafeti sırasında burada fethedilen yerlerin son mahalli Merv ve Merv er-Rûz'dur (İbn Kuteybe, 1969: 405).

İslâm ordularının Türklerle karşılaştıkları cephelerden biri de Kafkaslar bölgesidir. Doğu Anadolu ve Güney Azerbaycan'ın fethinden sonra, Hz. Ömer 643 yılında Süraka b. Amr'ı Bâb el-Ebvâb (Derbend)'in ve Kuzey Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi. Müslüman kuvvetler geldiği sırada Derbend'de İranlı bir kumandan olan Şehrbaraz bulunuyordu. Bu kumandan Müslümanlarla anlaşmayı tercih etti. Aynı yıl Süraka kumandasındaki kuvvetler Derbend'in kuzeyine geçerek Hazarlarla temasa girdiler. Süraka'nın ölümünden sonra bu cephedeki kuvvetlerin başına Abdurrahman b. Rabi'a tayin edildi. Abdurrahman 645-646 yıllarında Hazar ülkesine akınlar yaptı (Fazlân, 1995: 195). İlk büyük Arap taarruzu, Halife Osman zamanında 651-652'de yapıldı. Derbend'i aşarak Hazar başkentine kadar sokulan Arap kuvvetleri geri püskürtüldü (Çandarlıoğlu, 2003: 76). Bu olaydan sonra İslâm dünyasındaki iç karışıklıklar yüzünden Hazar Türkleri ile Araplar arasında önemli bir savaş olmadığı anlaşılmaktadır (Özaydın, 2002: 241).

Hz. Osman döneminin ikinci altı yıllık diliminde ülke içinde meydana gelen kargaşa ve ihtilaflar, ardından Hz. Osman'ın isyancılar tarafından öldürülmesi Orta Asya'daki fetihleri de etkilemiş hatta Toharistan Hanı bu durumdan istifade ederek fethedilen toprakların bir kısmını geri almıştır. Orta Asya'daki bu istikrarsız durum Hz. Ali döneminde de (656-661) devam etmiştir. Çünkü bu dönemde ülke içi ihtilaflar, iç savaşlar ve iktidar mücadeleleri nedeniyle

İslâm coğrafyasına antlaşmalar yoluyla bağlanan bölgeler antlaşmalarını tek taraflı olarak ihlal ediyorlardı. İslâm toplumundaki iktidar mücadelesi Muaviye b. Ebî Süfyan (661-680) lehinde neticelenmesinden sonra Orta Asya yeniden Müslümanların gündemine girdi (Aycan, 2002: 318-319).

1.2. Emevîler Döneminde Türk-Arap İlişkileri

Emevîler dönemi İslâm ordularının Türk topraklarına sık sık akınlar yaptıkları bir devre olarak karşımıza çıkar (Yazıcı, 2000: 34). Arapların bu döneme (661) kadar gerek Horasan, gerekse Toharistan'a yaptıkları hareket, kesin bir fetih mahiyetini taşımaktan, ziyade, gelişigüzel yapılmış ani ve süratli akınlar neticesinde elde edilen geçici başarılar izlenimi vermektedir. Planlı ve kalıcı hareketlerin ancak Emevîler döneminde başladığı görülmektedir. Nitekim Horasan ve diğer Türk illerine yapılan seferlerin, Ziyad b. Ebîhî'nin 45/665 yılında Irak valiliğine atanmasıyla yeni ve ciddi bir boyut kazandığı görülmektedir.

İslâm ordularının zahmetle ele geçirdikleri topraklar, mesafenin uzaklığı nedeniyle yeni takviye kuvvetlerinin gönderilememesi ve Türklerin sürekli akınları yüzünden terk edilmek zorunda kalmaktaydı. Bunu fark eden Ziyad b. Ebîhî, Halife Muaviye'nin de onayını alarak Merv şehrini askerî bir karargah haline dönüştürdü. Bu tedbir sonucu, Horasan ve Toharistan'ın önemli bir bölümü, Müslümanların eline geçmiştir. Ayrıca İslâm ordularının Maveraünnehr'e daha rahat bir şekilde geçmeleri de sağlanmıştır. Ziyad'ın dikkat çekici bir başka icraatı da, Basra ve Kûfe'deki farklı kabilelerden elli bin kadar Arap muhaciri Horasana yerleştirmek olmuştur (Pamukçu, 1994: 9).

Emevîler döneminde Müslüman Araplar özellikle Muaviye b. Ebî Süfyan zamanında Ceyhun nehrine kadar ilerlemişler ve Buhara'nın kapılarına kadar dayanmışlardı (Aycan, 2002: 319). Ziyad öldükten sonra Muaviye, Ubeydullah b. Ziyad'ı Horasan'a vali tayin etti (Belazürî 1901: 417). 673 yılında Horasan valiliğine atanan Ziyad'ın oğlu Ubeydullah Buhara'yı almak için 24.000 kişilik orduyla sefere çıktı (Aycan, 2002: 319). Bu tarihlerde Buhara hakimi henüz ölmüş, yönetime küçük oğlunun nâibesi olarak Kabac Hatun geçmişti (Kurt, 1997: 59). Kabac Hatun zaman kazanmak ve diğer Türklerden yardım alabilmek için Ubeydullah'ı oyalamaya çalışmıştır. Bunu fark eden Ubeydullah, şehrin tahrip edilmesini ve ağaçların kesilmesini emretti (Aycan, 2002: 319). Ubeydullah b. Ziyad karşısında tutunamayınca Kabac Hatun bir milyon dirhem vergi vermek suretiyle sulh talebinde bulunmuştur (Özaydın, 2002: 241).

Ubeydullah b. Ziyad (673) Buhara'nın Türk asıllı Melikesi Kabac Hatun ile yaptığı bir anlaşma gereğince Buhara'dan 100.000 kişi esir alarak geri dönmüştür. Ubeydullah bunlardan 2.000 genci beraberine alarak Basra'ya gelmiş ve onları daha sonraları "Buharalılar Mahallesi" olarak anılacak bir semte yerleştirmiştir. Bir sene sonra Semerkant'a hücum eden Halife Hz. Osman'ın oğlu Said çoğunluğunu muharib Türk unsurunun teşkil ettiği 30.000 esir genç ve Türk asilzadelerinden 50-80 kişi alarak Merv'e dönmüş sonunda bu asilzadeleri bağ-bahçe işlerinde kullanmak üzere Medine'ye götürmüştür. Gerek askerî fetihler, gerekse diğer ticarî sebeplerle Aşağı Türkistan'dan özellikle Türk köleleri için büyük bir pazar olan Semerkant'tan başlayan bu köle akını daha sonraki dönemlerde de bütün ağırlığıyla devam etmiştir. Bu şekilde gelen Türklerden Şam, Bağdat gibi İslâm şehirlerinden daha Emevîlerin ilk halifesi Muaviye devrinden başlamak üzere küçük Türk kolonileri oluşmuştur (Kitapçı, 1994: 103-104).

Daha sonra sırasıyla Horasan valiliğine atanan Said b. Osman (56/675), Selem b. Ziyad (61/686), Muhelleb b. Ebi Sufra (78/697) ve oğlu Yezid b. Muhelleb (82/702) Maverâünnehr'e sürekli ve düzenli seferler yaparak pek çok yeri fethetmiştir (Pamukçu, 1994: 9). Said b. Osman, Muaviye zamanında Ceyhun Nehri'ni geçerek Buhara'ya girmiştir (El-Endelüsî, 2004: 96). 675-76 yılında Horasan valiliğine tayin edilince Semerkant üzerine sefer düzenlemiş, Soğd, Kiş³ ve Nesef⁴ halkı Said b. Osman'a karşı topraklarını korumak üzere seferber olunca Buhara'ya hakim olan Kabac Hatun da onlara katılmıştır. Said b. Osman da müttefik Türk birliklerini bozguna uğratmıştır. Said Buhara'ya girmeye muvaffak olduktan sonra Semerkant üzerine yürümüş ve Semerkantlılar da üç gün boyunca ona mukavemet etmişlerdir. Ağır kayıplar veren Semerkantlılar 700.000 dirhem vergi ödemek ve ileri gelenlerin çocuklarını rehine bırakmak suretiyle anlaşmışlardır (Özaydın, 2002: 241-242).

Ubeydullah b. Ziyad, Orta Asya'daki seferleri sırasında çok sayıda esiri köleleştirmiştir. Said b. Osman da Maverâünnehir'de otuzbin kişiyi köleleştirdi. Hatta Said, Horasan valiliğinden alınca elindeki rehine durumundaki Soğdluları da yanında getirmiştir (Akyüz, 1991: 37). O, rehinelerin elbiselerini ve diğer eşyalarını azadlılara vermiş; onlara da kaba çuhadan yapılmış cübbeler giydirmiş; kendilerini su taşıma, sulama dolapları ve diğer işlerde kullanmıştır. Buna kızan rehineler, onun oturduğu yere girip onu ansızın öldürdükten sonra kendilerini de öldürmüşlerdir (Belazürî, 1901: 419). Said'den sonra 81/680'de Selm b. Ziyad'ın Semerkant

³ Özbekistan'ın tarihî bir şehridir. Muhtemelen VII. yüzyıl başlarında Semerkant'ın yaklaşık 50 km. güneydoğusunda kurulmuştur (Taşağıl, 2002: 314).

⁴ Buhara'da bir şehirdir. Buhara'yı Belh'e bağlayan yol üzerindedir (Minorsky, 1988: 39).

ve Buhara'ya hücumları devam etmiştir. Fakat bu bölgede düzenli ve etkili seferler, bir bakıma İslâm fetihlerinin Hulefâ-i Raşidîn döneminden sonraki en önemli zamanını oluşturan Velid b. Abdülmelik (705-715) döneminde, Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a geliştinden sonra gerçekleştirmiştir (705) (Yazıcı, 2000: 34).

İlk önceleri baskın ve yağma şeklinde başlatılan ve askerî birer macera olmaktan, 2003: ileri gidemeyen teşebbüsler Kuteybe'den sonra planlı, muntazam birer fetih hareketlerine dönüştürülmüştür (Kitapçı, 1984: 142).

Emevîler 705 yılında Horasan'a yeni bir general olarak Kuteybe b. Müslim'i atadıktan sonra her şey değişir (Roux, 1999: 182). Askerî dehasıyla bilinen Kuteybe'nin Horasan'a vali tayin edilmesinden itibaren bölgede yaşanan kabile çekişmelerine son verilmiş ve yeni bir dönem başlaması sağlanmıştır (Koyuncu, 2004: 83). Kuteybe, Haccac b. Yusuf tarafından Türkistan'ı fethetmek üzere, Horasan'a vali olarak gönderildikten sonra (705) bir hakikatı keşfetmişti. O da siyasî Arap hakimiyetinin Türk yurtlarında yerleşmesi için mutlaka ama mutlaka İslâm dininin Türkler arasında yayılması gerekiyordu. Aksi halde her biri usta birer asker olan bu insanları uzun süre bir idare altında tutmak mümkün olmazdı. Bu bakımdan Kuteybe, tenkit edilecek birçok yönleri olmasına rağmen Türk yurtlarında Baykent, Buhara ve Semerkant gibi bölgenin büyük şehirlerinde sistemli bir İslâmlaştırma faaliyeti başlatmış ve bunu bıkmadan usanmadan büyük bir azim ve kararlılık içinde sürdürmüştür (Kitapçı, 2002: 264).

Said b. Osman'dan başlayarak Kuteybe ve onu takip eden Arap valileri Horasan'a geldikleri zaman aralarında artık teamül haline getirdikleri bir adet gereğince derhal bir ordu hazırlıyor ve Baykent - Buhara - Semerkant gibi Türkistan'ın zengin şehirlerine hücum ediyorlardı. Araplar pek tabii olarak Türkistan şehirlerine giriştikleri bu devamlı saldırılar sırasında çoğu zaman Türkleri kılıçtan geçirmişler, Türk şehirlerini yağma etmişler ve neticede had ve hesaba gelmeyecek miktarda hazinelere sahip olmuşlardır (Kitapçı, 1976: 21-22).

Kuteybe b. Müslim Horasan'ın bazı bölgelerine sahip olan ve henüz Kuteybe'ye itaat etmeyen Bâdgîs emiri Nizek'i tehlikeli bulunduğu için ona bir elçi göndererek barış yapmaya davet etmiştir (706). Şayet bu davete icabet etmeyecek olursa, savaşa hazır olmasını da bildirmiştir. Kuteybe'nin bu sert ve kararlı tutumu karşısında endişeye kapılan Nizek, yanına gelen elçi Ubeydullah b. Ebî Bekr'in azatlısı Süleyman en-Nasîh ile beraber Kuteybe'nin yanına giderek, onun isteklerini kabul edeceğini bildirmiştir. Böylece her iki taraf birbirlerinden emin olmuşlardı. Türk olduğu kabul edilen Nizek Tarhan'ın bu şekilde itaat altına alınarak,

bölgenin sükuna kavuşturulmasından sonra Kuteybe, Araplar için ikinci bir tehlike arz eden Maverâünnehir üzerine yürümeye karar vermiştir (Koyuncu, 2004: 85-86).

Kuteybe b. Müslim Horasan'a vali olarak atandıktan sonra, büyük ticaret merkezi olan Baykent'e hücum eder (706). Baykent'in düşmesinden sonra bölgenin en gelişmiş şehri olan Buhara'ya yönelir (Pamukçu, 1994: 10). Kuteybe'nin şehirden ayrılmasından kısa bir müddet sonra Baykentliler isyan ederler. Narşahî ile A.Vambery, Baykent'e bırakılan valinin gayri ahlâkî olarak halka taşkınlık yapması üzerine, şehir halkının isyan ederek valiyi öldürdüklerini rivayet ederler. H.A.R.Gibb ise Narşahî'nin bu rivayetini pek mantıklı ve tatminkar bulmayıp asıl isyan sebebinin Kuteybe'nin bu seferini, bundan önceki yapılan Arap seferleri gibi sadece geçici bir akımdan ibaret olarak kabul ettiklerini ifade eder. Baykentlilerin isyan ettiklerini öğrenen Kuteybe, derhal geri dönerek intikamını feci bir şekilde alır. Böylece Baykent ikinci defa fethedilmiş oluyordu. Ancak bu defa çok sayıda insan öldürülüp, bol miktarda silah ve ganimet elde edildikten sonra Merv'e dönülmüştür. Böylece Buhara'nın yolu Müslümanlara açılmıştır (Koyuncu, 2004: 88-90).

Kuteybe'nin 707 tarihinde Numeşkes ve Ramisen'i itaat altına alması Maverâünnehir'deki Türkleri endişelendirmiştir. Nitekim birlikte hareket etmeleri halinde Kuteybe'ye karşı koyabileceklerini düşünen Soğd ve Ferganalılar derhal harekete geçerek Arapların üzerine yürümüşler, fakat Türkler, karşılaşma sonunda mağlup olmuşlardır. Bu savaşta Nizek'le birlikte kesin üstünlüğü sağlayan Kuteybe, Türk kuvvetlerini takip etmeden Merv'e dönmeye karar vermiştir.

Kuteybe b. Müslim, Ramisen'i fethedip Belh yoluyla Merv'e dönerken Haccac b. Yusuf'un gönderdiği mektubu Faryab'da almıştır. Haccac mektubunda Buhara meliki Verdân Hudat üzerine yürümesini emreliyordu. Mektubu alan Kuteybe 707'de derhal geri dönüp Ceyhun nehrini geçtikten sonra Buhara'ya doğru ilerlemiş, fakat Buhara melikine karşı başarılı olamayıp Merv'e dönmek zorunda kalmıştır. Durumdan haberdar olan Haccac, Kuteybe'ye kızarak Buhara'ya karşı nasıl bir saldırı yapılması hakkında açıklamalarda bulunarak, tehdit dolu bir mektup yazıp derhal hareket etmesini emretmiştir. Bunun üzerine Kuteybe'nin Buhara üzerine yürümesi, Buhara çevresindeki bazı şehirleri fethedip harp manevraları yapması Türklerin gözünü korkutmuştur. Nitekim Merv'de bütün askerî hazırlıklarını tamamlayan Kuteybe 708'de Buhara'yı fethetmek üzere yola çıkmış, kısa zamanda Buhara'ya ulaşarak herhangi bir güçlükten karşılaşmadan şehri muhasara altına almıştır. Ayrıca Türkler

arasında birlik ve beraberliğin bozulması Kuteybe'nin işini kolaylaştırmıştır (Koyuncu, 2002: 240).

Diğer taraftan Kuteybe'nin büyük bir orduyla üzerlerine geldiğini duyan Buhara meliki Verdan Hudat Soğdlular ve çevredeki Türklerden yardımcı birlikler gönderilmesini talep etmiş, ancak Kuteybe, yardıma çağırdığı güçlerin gelmesinden önce Buhara'yı muhasara altına almıştır. Verdan Hudat'a yardıma gelen birlikler, önce Kuteybe ordusunu geri püskürtmüş, hatta çadırlarına kadar girmişler ancak Kuteybe'nin Temim Oğullarını, Türklerin üzerini sevk etmesi, Türk askerlerinin başını getiren herkese yüz dirhem bahşiş vereceğini ilan etmesi savaşın kaderini değiştirmiştir.

Nitekim Kuteybe'nin askerleri vad edilen mükafatı elde edebilmek için var güçleriyle mücadele ettiler. Bu münasebetle Kuray kabilesinden onbir kişi birer insan getirerek barbarca davranışlarını ispat ettiler. Buhar Hudat'a yardıma gelen güçlerin böyle bir saldırı karşısında geri çekilmesi, Hakan ve oğlunun bu karşılaşmada yaralanmaları, Müslümanların Buhara'ya girmelerini sağlamıştır. Böylece kesin galibiyeti elde eden Kuteybe, Merv'e dönerek, fetih haberini Abdurrahman b. Müslim'le Haccac'a ulaştırmıştır. Ayrıca İslâm coğrafyacılarından Yakut el-Hamavî, kılıç zoruyla şehre giren Kuteybe'nin çok sayıda insanı öldürüp, şehri yağmaladığını ve elli bin kişiyi de esir aldığını bildirir. Fatih edasıyla Buhara'ya giren Kuteybe, Buhara halkı ile bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Buharalılar:

- 1- Halifeye her sene iki yüz bin dirhem,
- 2- Horasan emirine on bin dirhem,
- 3- Müslüman fatihlere ev ve arazilerinin yarısını,
- 4- Müslüman hayvanlarının yiyeceklerini,
- 5- Müslümanların iâşe ve yakacaklarını temin etmelerini,
- 6- Şehrin dışındaki arazilerinden de verecekleri taahhüt etmişlerdi.

Ayrıca bundan sonra yapılacak savaşlarda Buharalılar da Kuteybe'nin birliklerine katılacaklardı. Kuteybe anlaşma gereğince, Arapların Buhara'da kolaylıkla yerleşmelerini ustaca gerçekleştirmiş oluyordu. Ayrıca Müslümanların iâşelerinin yerliler tarafından karşılanması Arapların işini hepten kolaylaştırıyordu. Böylece şehre iskan edilen Arapların hem mesken sıkıntısı hem de geçim problemleri çözülmüş oluyordu. Diğer taraftan yerlilerin arazilerinden bir kısmının Araplara verilmesi, ilk anda doğacak işsizlik konusunu da ortadan kaldırıyordu (Koyuncu, 2004: 94-96).

Kuteybe'nin Müslüman Arap ailelerinin büyük ölçüde göçlerini kolaylaştıracak güzel teşvik tedbirleri sayesinde Buhara'ya bir Arap akını başlamış ve bu senelerce devam etmiştir. Bu sadece Buhara için değil Aşağı Türkistan'ın diğer şehirleri için de böyle olmuş ve bölgenin diğer birçok şehirlerine çok yoğun Arap nüfusu yerleştirilmiştir. Buhara'ya peyderpey gelen Arap ailelerini Kuteybe, şehrin belirli kesimlerine ve birbirlerine mümkün olduğu kadar yakın bir surette yerleştirmeyi daha uygun görmüştür. Böylece muhtemelen ilk İslâm mahallelerini kurmuş oluyordu (Kitapçı, 1994: 132). O, bölgenin merkezi durumunda olan Buhara'ya pek çok Müslüman Arap'ı iskan ettirerek Buharalıların da rızasıyla bu insanlara ev, bağ, bahçe arazileri dağıtmıştır. Başlangıçta bu güzel ilişkiler daha sonra Müslümanlarla Buharalılar arasında sosyal ve dinî alana da taşmış, aralarındaki evlilikler çoğalarak, İslâmlaşma hızlanmıştır. Bir müddet sonra da Buhara tam bir İslâm şehri halini almıştır (Narşahi, 1965: 50).

Diğer taraftan dört yıldan beri Kuteybe ile barış içinde bulunan, hatta onun yanında seferlere iştirak eden Nizek Tarhan, Kuteybe tarafından bir gün cezalandırılacağını düşünüyordu. Bu sebepten, Kuteybe'nin yanından ayrılıp Toharistan'a gidince, Belh, Merv er-Rûd, Taklan, Faryab, Cüzcan hükümdarlarına mektuplar yazarak, Kuteybe'ye karşı ilkbaharda müşterek savunmaya davet etmiştir. Böylece Kuteybe'ye karşı askerî bir güç oluşturulmak isteniyordu. Nitekim bu tutumu, Kuteybe'ye karşı açıkça baş kaldırmak anlamına geliyordu. Nizek'in isyan ettiği haberini alan Kuteybe on iki bin kişilik bir askerî birliğin başında kardeşi Abdurrahman'ı, Nizek'e karşı yola çıkardı. Ordunun Belh'te kışlamasını, ilkbaharla birlikte kendisinin de arkadan geleceğini kardeşi Abdurrahman'a söyledi. Çünkü Kuteybe geç kalındığı takdirde Nizek'in Çin'den yardım alabileceğini düşünüyordu.

Toharistan bölgesini kesin itaat altına almak isteyen Kuteybe, çevredeki şehirlerden topladığı birliklerle büyük bir güç oluşturup, Nizek'le ittifak yapan prenslerin üzerine yürüdü ve onları itaat altına aldı. Böylece adı geçen yerlerde kesin olarak hakimiyeti sağladı. Kuteybe'nin üzerine geldiği haberini alan Nizek, çareyi Badgis Kalesi'ne sığınmakta buldu. Büyük bir kuvvetle kaleyi her yönden muhasara altına alan Kuteybe, Süleym b. Abdullah'ı, Nizek'in yanına göndererek ve desiselerle onu yanına getirtmeye muvaffak oldu (Koyuncu, 2002: 341). Kuteybe, VIII. yüzyıl başında sistemli bir ilerleyiş ile Akhunları mağlup ederek direnişin lideri olan Nizek Tarhan'ı öldürmüştür (Bedirhan 2004: 202). Kuteybe, kendisine önceki seferlerde yararı dokunan Türk komutanını kendi elleriyle öldürüp başını ganimetlerle birlikte Haccac'a göndermiştir.

Kuteybe, Haccac'ın isteği üzerine Kiş ve Nesef'e yürüyerek buraları sulh yoluyla itaat altına almıştır. Fakat Faryab halkı teslim olmayınca, Kuteybe'nin intikamı feci olmuş, Faryab'ı yakıp yıkmıştır. Ancak Faryab melikinın Kuteybe'ye itaat edeceğini bildirmesi üzerine, Kuteybe'nin Faryablılara herhangi bir kötülük yapmadığını bildiren tarihçiler de vardır.

Böylece bölgeyi yeniden itaat altına alan Kuteybe Buhara'ya uğradıktan sonra Merv'e gitti. Haccac b. Yusuf, Kuteybe birlikleri için her zaman tehlike olabileceğini düşündüğü Sicistan hakimi Rutbil üzerine bir sefer düzenlemesini Kuteybe'den istemiş ve bunun üzerine Kuteybe doğudaki fetihlerine ara vererek 711 yılında Sicistan'a hareket etmiştir. Kuteybe'nin üzerine geldiğini öğrenen Rutbil, Kuteybe'ye elçi göndererek itaatını arz edip sulh talebinde bulunmuştur. Böylece savaş yapılmadan Sicistan sulh yoluyla emniyet altına alınmış oluyordu. Yapılan anlaşmaya göre; Rutbil beşyüz bin dirhem, iki bin köleyi Kuteybe'ye verdi. Kuteybe de bunların beşte birini Haccac'a gönderip geri kalanını askerleri arasında taksim etti. Kuteybe, Abdullah b. Amir'in ana bir kardeşi İbn Abdillab b. Umeyr el-Leysî'yi Sicistan'da vekil bırakıp geri dönmüştür (Koyuncu, 2002: 341).

Sıra bölgenin diğer kültür ve ticaret merkezi olan Semerkant'a gelmişti (Gibb, 1930: 538). Maveraünnehir şehirlerinden Semerkant'ın Araplar açısından önemli bir yer olduğunu düşünen Kuteybe b. Müslim, Buhara'yı fethetmekle Seyhun'a giden yolu açmış ve Semerkant'ı da tehdit etmeye başlamıştı. Kuteybe'nin kendisi için büyük bir tehlike olduğunu düşünen Soğd hükümdarı Tarhun, ilk anda onunla karşı karşıya gelmek istemediği için Kuteybe ile anlaşma yapmak istemiştir (Koyuncu, 2004: 111).

Tarhun 708 yılında yapılan anlaşma gereğince kendisinden istenen şartları yerine getireceğini taahhüt etmiş, Kuteybe de bunu kabullenmişti. Kuteybe ayrıca antlaşma şartlarının yerine getirilebilmesi için Tarhun'dan rehinelere almıştı. Bundan böyle ilk etapta Semerkantlılar, Araplar tarafından kendilerine gelebilecek tehlikeyi bertaraf etmiş olmakla birlikte, Kuteybe'nin üstünlüğünü kabul etmiş oluyorlardı. Ancak Semerkant halkı, daha sonra böyle bir anlaşmanın Semerkantlılar için bir zillet olduğunu, ayrıca Tarhun'un yaşlanması sebebiyle kendisine ihtiyaçlarının kalmadığını iddia ederek onu hapse attılar. Tarhun'un yerine Gurek'i getirdiler. Semerkant'taki iç karışıklıklar, anlaşmanın bozulması ve Tarhun'un ölümü Kuteybe'yi endişelendirdi. Nihayet Harezmi'nin itaatını sağladıktan sonra Semerkant'ın fethine kesin karar veren Kuteybe 711'de sefer hazırlıklarına başladı (Koyuncu, 2004: 341).

Ancak tam bu sırada Harezmsah kardeşine karşı başlattığı mücadelede kendisine yardım ettiği takdirde haraç vereceğini bildirdi. Bunun üzerine Kuteybe Harezm'e hareket etti ve Harezmsah'ın muhaliflerini bertaraf etti. Bu sefer Harezmsah ile yapılan bir antlaşma ile sona erdi (711-12). Bölgede İslâm hakimiyetinin tanınması Hurrezad'ı harekete geçirdi. Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman b. Müslim kumandasında gönderdiği İslâm ordusu Hurrezad'ı mağlup ve katletti. Kuteybe Horasan ve Maverâünnehir'in tamamını ele geçirmek istiyordu. 705 yılından beri sürdürülen seferle sonunda önemli şehirler ve stratejik mevkiiler fethedilmişti. Semerkant hakimi Tarhun Kuteybe'ye itaat arz etmekle beraber bölge kesin olarak İslâm hakimiyeti altına alınmamıştı. Tarhun'un Müslümanlara haraç vermeyi kabul etmesi yüzünden başlatılan bir isyan sonucu öldürülmesi üzerine yerine Gurek b. İhşîd adlı biri getirilmiştir.

Semerkant'ta arzu edilen ölçüde emniyetin sağlanamaması Maverâünnehir'in diğer şehirleri için bir tehdit oluşturuyordu. Bu hususu dikkate alan Kuteybe, Harezm seferi dönüşü Semerkant üzerine yürümeye karar verdi. Kardeşi Abdurrahman'ı öncü kuvvetleri başında gönderirken kendisi de büyük bir orduyla yola çıktı. Bunu duyan Gurek, Şaş ve Fergana halkıyla Türk birliklerinden teşkil ettiği bir orduyla karşı hareket geçmiş ve taraflar Semerkant ile Buhara arasında karşı karşıya gelmişlerdir.

Gurek'e bağlı kuvvetler Kuteybe karşısında tutunamamıştır. Abdurrahman b. Müslim'in 20.000 kişilik öncü birliklerinden sonra Buharalı ve Horasanlı askerlerden oluşan Kuteybe'nin ordusu da Semerkant'a ulaşır şehir çok şiddetli bir şekilde muhasara etmiştir. Bu sırada Şaş hükümdarından gelen yardımcı birlikler Salih b. Müslim tarafından mağlup edilmişti. Surların yavaş yavaş tahrip edildiğini gören Gurek, Kuteybe'ye barış teklifinde bulunmuş, Kuteybe de bazı şartlar dahilinde bu antlaşmayı kabul etmiştir. Antlaşma şartlarına göre Soğd hakimi Gurek her yıl 2.200.000 dirhem vergi ödeyecek ve o yıl için 30.000 asker gönderecekti. Ayrıca şehirde bir mescit yapılacak ve Kuteybe bir süre sonra şehri terk edecekti. Ancak İslâm ordusu antlaşma şartlarına rağmen şehri terk etmedi ve 711 yılında buraya bir garnizon yerleştirildi. Semerkant'ın fethiyle Müslümanlar Maverâünnehir'e hakim olmuş, Soğdlular da bir süre için İslâm devletine tabi olmak zorunda kalmışlardı (Özaydın, 2002: 243).

Kuteybe'nin Maverâünnehir'de karşısına çıkanları mağlup etmesi, bölgenin en önemli ticaret merkezlerinden Buhara ve Semerkant'ı ele geçirmesi, Araplara maddî imkanlar sağlayarak onları mutlu kılarken, bölge halkına ise çok ağır gelmiştir (Kurat, 1948: 409-410).

Kuteybe b. Müslim, Semerkant'a girdiği zaman orada pek çok putlar görmüştü. Putperestler, bu putlara herhangi bir şekilde tecavüze yeltenebilecek kimsenin mahvolacağını iddia ederlerdi. Bu gibi batıl bir inançla bağlanmamış olan Müslüman fatihi derhal putlara ateş verdirip yaktırmıştır. Ondan sonra birtakım kimseler İslâm'ı benimsemişlerdir (Arnold, 1971: 303). İslâm'ın Semerkant'ta yerleşmesi kısa zamanda ve kolay olmadı, ancak Soğdlular'ın uzun süren direnme sonunda bütün benlikleriyle bu dini benimsemeleri, İslâm'ın Orta Asya'da ve özellikle Türkler arasında yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Büyük yolların kavşağı, çeşitli dil, kültür ve medeniyetlerin temas ve karşılıklı tesir noktası olan Semerkant ve içinde bulunduğu Maverâünnehir bölgesi, Türkleri Müslümanlarla yüz yüze getiren ve Türk tarihinin seyrini etkileyen en önemli coğrafya olmuştur. Her ne kadar bu temas, Müslümanlar ve Türkler arasında Semerkant ve çevre bölgelerde bir asra yakın ardi arkası kesilmeyen sıcak savaşlar şeklinde gerçekleşmişse de bu süreç, Türklerin İslâm'ı ve Müslümanları yakından tanımalarına, İslâm'ın üstün yönlerini ve evrensel bir din olma özelliğini kavramalarına ve bunun sonucu olarak Talas Savaşı sonrasında topluluklar halinde İslâm'ı kabul etmelerine vesile olmuştur (Aydınlı, 2001: 495).

Şehre geçici bir süre için giren ve daha sonra tamamen yerleşen Kuteybe, Semerkant'ta da İslâmî gelişmeye yardım edecek kademeli bir kolonizasyon hareketine girişmiştir. Her ne kadar, bu kolonizasyon Buhara kadar köklü ve süratli olmamışsa da Semerkant da bu yöndeki uygulamaların kendine has özellikleri vardır. Kuteybe Buhara'da önce idarenin Araplaşmasını istemiş ve bu yolda bir kısım icraatlarda bulunmuştur. İslâmiyet'in intişarını da zamana bırakmıştır. Kuteybe, önce şehrin fethedilen bir kısmını diğer büyük şehirlerde olduğu gibi eski hükümdarlarını yerinde bırakarak kardeşi Abdullah b. Müslim'i büyük yetkilerle Semerkant'a vali tayin etmiş ve bir askerî garnizonla önemli miktarda askerî mühimmat bırakmıştır. Kardeşine; Semerkant'a gelen bütün yolları tutmasını, şehir kapılarından hiçbir müşrik'in (Türk) girmesine müsaade etmemesini, her türlü silah taşımayı isterse bu demir parçası olsun yasak etmesini aksine davrananlar olursa derhal öldürmesini tavsiye etmiştir. Böylece Kuteybe muharip Türk ordusunu tamamen etkisiz hale getirmek istemiştir.

Sadece Buhara ve Semerkant da değil, belki bütün Aşağı Türkistan'da yerli halkın İslâm dinine girmedi mukavemet göstermesi, Müslüman Arapların her yerde büyük bir tepki ile karşılanmasında, Kuteybe dahil birçok Arap valilerinin uyguladığı sert, kırıncı tedbirler ve bunların halk üzerinde bıraktığı olumsuz ve kötü tesirler önemli derecede de rol oynamıştır (Kitapçı, 1994: 168-169).

Semerkant'ta da İslâm hakimiyeti sağlandıktan sonra Kuteybe yeni fetih planları hazırlamış ve bunları gerçekleştirmek üzere 20.000 kişilik bir orduyla yeni bir sefere çıkmıştır (713). Kuteybe, Buhara, Harezmi, Kiş ve Nesef'ten askerî birlikler toplayıp Semerkant'a gelip burada ordusunu ikiye ayırmıştır. Kendi sevk ve idaresindeki ordu Fergana'ya giderken diğer orduyu da Şaş üzerine sevk etmiş, Ceyhun nehri geçilerek Şaş ve Fergana da İslâm topraklarına katılmıştır (712). Bu sefer sonunda Kuteybe Semerkant'ı Maveraünnehir'in en müstahkem şehri haline getirmek istiyordu.

714-15 yılında Kaşgar seferine çıktığı zaman kendi ailesiyle kumandanlarının ailesini burada bırakmıştı. Kuteybe Kaşgar'ı da fethedip Çin topraklarına kadar İslâm hakimiyetini tesis etmeyi planlıyordu. Şaş, Hucend ve Fergana'nın bir kısmı ele geçirildikten sonra ertesi yıl İslâm ordusu İsficab'a kadar ilerledi. Bu fetihler gerçekleştirilirken Irak umumi valisi Haccac vefat etmiştir (Haziran-Temmuz 714). Kuteybe her zaman yakın ilgi ve desteğine mazhar olduğu Haccac'ın ölümü üzerine askerlerini terhis etmiş, ancak halife I. Velid, Kuteybe'ye bir mektup göndererek kendisini Irak'tan ayrı olarak müstakil bir vilayet haline getirilen Horasan'a vali tayin ettiğini bildirerek ve seferlere devam etmesini istemiştir. Bunun üzerine Kuteybe Fergana'yı kesin olarak İslâm hakimiyeti altına almak ve Fergana-Kaşgar ticaret yolunu ele geçirmek amacıyla yola çıkmıştır (715).

Fergana'ya varıp karargahını kuran Kuteybe, Halife Velid'in ölüm haberini alınca büyük bir sarsıntı geçirip Halife Süleyman b. Abdülmelik'e (715-717) isyan etmiştir (Özaydın, 2002: 243). Kuteybe, Süleyman b. Abdülmelik'ten korkuyordu. Çünkü o, Abdülaziz b. Velid'e biat edilmesi için çalışmış; bunun için de Süleyman'ın azledilmesini istemişti (Belazurî, 1901: 615). Kuteybe'nin bu isyan sırasında öldürülmesi Maveraünnehir ve şarktaki İslâm fetihleri açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Halife I. Velid devri İslâm fetih hareketlerinin en parlak dönemlerinden biridir. Kuteybe onun zamanında Buhara ve Semerkant ile Ceyhun'un ötesindeki toprakları fethederek bu bölgede İslâm hakimiyetini tesis eden ilk kumandan olarak tarihe geçmiştir (Özaydın, 2002: 243). Emevîler döneminin en başarılı komutanlarından olan Kuteybe b. Müslim'in ölümünden sonra doğudaki İslâm fetihleri bir müddet duraklama dönemine girmiştir (Koyuncu, 2004: 134).

Onun ölümünden sonra düzenlenen seferler kalıcı sonuçlar bırakmıAktan, 2003: uzaktı. Halife Süleyman b. Abdülmelik'in Horasan valisi Yezid b. Mühelleb Dihistan'da hüküm süren Türk hükümdarı Sûl'u mağlup ettiği halde o yörede İslâm egemenliği sağlanamamıştır. Türgeç Hakanı Su-lu Han, Kûr-sul kumandasındaki bir orduyu Semerkant üzerine sevk etmiştir.

Horasan valisi Said b. Abdülaziz ile savaşıyan birlikler Müslümanları mağlup ettiyse de Semerkant'ı muhasara altına alamadan geri dönmüşlerdir. Horasan valiliğine getirilen Said b. Amr el-Haraşî zamanında Müslüman Araplara Türgeş hakanını destekleyen Türkler zulme maruz kalarak yurtlarını terk etmişlerdir. Said kaçanları takip ederek Hucend'de kendilerini kuşatıp yakaladığı Türkleri kılıçtan geçirmiş (722), bu olaylar da Türklerin Müslüman Araplara karşı düşmanca duygular beslemesine sebep olmuştur.

Emevî halifeleri arasında seçkin bir yeri olan Ömer b. Abdülaziz halife olduktan sonra bazı eyaletlere yeni vali ve kumandanlar tayin etmekle işe başlamıştır. Halifenin tayinlerde o zamana kadar âdet olmayan yeni bir sistem tatbik ettiği anlaşılmaktadır. Valileri tayin ederken onların hangi kabileden olmalarına bakmadan, malî ve adlî konularda selâhiyetli olup olmadıklarına dikkat ediyordu. Halife kendi güvendiği kişileri iş başına getirmekle kalmayıp, seleflerinin yaptıkları gibi, vergileri toplayıp, istenilen miktarı merkeze göndermeleri şartı ile istedikleri gibi hareket etmelerine asla müsaade etmiyordu. Yapılan her işte daima kendisini mesul tutuyor ve yanlış bir icraat için bir gün muhakkak hesap vereceğini aklından çıkarmıyordu. Onun hedefi siyasî iktidarın kuvvetlenmesinden ziyade hak ve hukukun tesis edilmesi idi (Koyuncu, 1996: 27).

Devletin en alt tabakasından en üst kademesine kadar olan her biriminde, adaletin icrâ edilmesini, İslâmî prensiplerin günlük sosyal yaşantıda da uygulanmasını isteyen Ömer b. Abdülaziz, Kur'an'a uymayan bir yaşantının asla tasvip edilmemesini, Allah'a ve Peygamber'e isyan eden kim olursa olsun, ona asla itaat edilmemesini emrediyordu (Koyuncu, 1997: 133).

Ömer b. Abdülaziz, gelenekselleşen Maveraünnehir seferlerin yasaklamıştır. Mevâlî⁵ adı verilen yerli Müslümanlarla Arap Müslümanları aynı statüye kavuşturdu. Savaşlara katılan yerli Müslümanlara ganimetten pay verdi, hiçbirinden haraç alınmaması talimatını gönderdi, yerli Müslümanlara beytûlmalden maaş bağladı ve halk yararına yatırımlarda bulundu. Yezid'in yerine Horasan'a vali tayin ettiği Cerrah b. Abdullah b. el-Hakemi'yi Ömer'in bu icraat ve talimatlarından rahatsız olması nedeniyle valilikten azlederek yerine Abdurrahman b. Nuaym'ı tayin etmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in güzel icraatları hemen yankısını bularak İslâmlaşma daha da hızlanmıştır (Aycan, 2002: 320).

⁵ Mevâlî, Arap olmaya Müslümanlar için kullanılan bir terimdir. Terim anlamında ilk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğu doğuda İranlılar ve Türklerin, Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te Berberîler'in, Mısır'da Kıptîlerin oluşturduğu gayri Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır (Yiğit 2004: 424).

Türk illerinin müdafaasını, İli Havzasında bulunan Türgişler, 721 yılında ele almışlardır. Türgiş hakanı Su-lu, bir Kurt, 1997:aracı olarak sahneye çıkmıştır. Yaptığı çarpışmalarla Maverâünnehir'i ele geçirmiş, yıllarca süren çarpışmalar sonucunda, Maverâünnehir bölgesinde, Emevîlerin elinde yalnız bir-iki şehir kalmıştır. Su-lu Han, Horasan'a bile seferlere başlamıştır (Boyunağa, 1975: 212). Türgiş hakanının gösterdiği büyük başarı ve Arapları Türk yurtlarından çıkarmak için yaptığı çetin mücadeleler, Nasr b. Seyyar el-Kinanî'nin Horasan'a vali olarak gönderilmesine kadar devam etmiştir.

Nasr, Türk yurtlarında Arap siyasî hakimiyetini kesin bir şekilde yerleştirmek ve uzun zamandan beri Arap ordularını meşgul eden Türkler meselesini halletmek istiyordu. O, bu hazırlıklarını çok titiz bir şekilde tamamladıktan sonra, büyük bir ordu ile İç Asya istikametinde Taşkent'e doğru ilerlemeye başlamıştır (739). Nasr'ın Taşkent'e doğru ilerlediği haberi duyulunca, Su-lu Han'ın yerine geçen büyük Türk hakanı Kûr-Sul derhal hazırlıklara başlayarak yaklaşık 15.000 kişiden oluşan dinamik bir ordu kurmuştur. Bu ordu ile Arap akınlarını önlemek ve Nasr'a karşı koymak için harekete geçirmiştir (Kitapçı, 2002: 275).

Nasr'ın Kûr-Sul'u öldürmesi ve Türkleri bir daha toparlamamak üzere dağıtmak suretiyle kazanmış olduğu bu zaferden sonra, Arap siyasî hakimiyeti Aşağı Türkistan'da kesin olarak yerleşmiştir (Kitapçı, 1994: 276). Onun döneminde Taraz'a kadar uzanan topraklarda İslâm hakimiyeti kökleşmiştir. Toharistan, Maverâünnehir ve Harezmi bölgelerindeki önemli şehirlerde Arap kolonileri kurulmuştur. Öyle ki yöre halkı daha sonra başlayacak olan Emevî-Abbâsî mücadelesi sırasında bile devlete sadık kalmıştır. Bu sırada başlayan Abbâsî ihtilâl hareketleriyle uğraşmak zorunda kalan Nasr b. Seyyar fetihlere zaman ayıramamıştır (Özaydın, 2002: 246).

Arapların Türklerle askerî ve siyasî münasebetlerde bulunduğu önemli bölgelerden birisi de Hazar Türklerinin bulunduğu yerdir (Koyuncu, 2002: 346). Araplar Kafkasya bölgesine kadar ilerlediler ve orada Hazar Türkleriyle karşılaştılar (Danişmend, 1978: 52). İslâm devleti sınırları içinde meydana gelen iç karışıklıklar nedeniyle, Hazarlara karşı yapılan seferlerin uzun bir süre durduğu bilinmektedir. Hz. Osman zamanında duraklayan Araplarla Hazarlar arasındaki askerî münasebetler Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik döneminde yeniden başlamıştır (Koyuncu, 2002: 346).

Müslümanların Konstantinopolis’i kuşatmalarını fırsat bilen Hazarlar, Ömer b. Abdülaziz döneminde 717-18 yıllarında 20.000 askerle Azerbaycan’a girmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz’in yardımcı kuvvetler göndermesiyle Hazarlar yenilgiye uğratılmıştır. Fakat Hazarların bu saldırılarının, Müslümanların Bizans’ın başkentini kuşatmaktan vazgeçmesinde etkili olan unsurlardan biri olduğu söylenmektedir. 721-22 yıllarında Araplar Ermenistan’a girmişler ve orada bulunan Müslüman askerleri mağlup ederek Müslüman askerlerin kamplarını ele geçirmişlerdir (Aycan, 2002: 321).

Yezid b. Abdülmelik’in (720-724) ölümünden sonra devlet başkanı olan Hişam b. Abdülmelik (724-743) 725 yılında Kafkasya’da başarılı bir dönem geçiren Cerrah’ı valilikten azlederek kardeşi Mesleme’yi tayin etmiştir (İbnü’l-Esir, 2002: 357). 729-30 yıllarında Hazarlar yine boş durmayarak Azerbaycan’a girmişlerdir. Mesleme de Hazarları yeniden Derbend’e kadar çekilmeye mecbur ederek bölgedeki Hamzin, Belencer, Semender şehirleri Müslüman askerler tarafından tamamen Hazarlardan temizlenmiştir. Mesleme kendi yerine Mervan b. Muhammed’i vekil bırakarak Şam’a dönmüştür. Burada yaptığı bütün savaşları kazanarak Hazar Hakanı’nı barış istemeye mecbur etmiştir. Hatta Mervan, hakanı iktidar değişikliği ile tehdit edince hakan, Müslüman olacağını belirtmiştir. Mervan’ın onlara İslâm’ı tanıtmak için ilim adamları göndermesi ile Hazarlar, hem siyasî hem de dinî açıdan halifeye bağlanmış oldular. Yapılan antlaşmayla uzun zamandan beri Hazarların bu bölgede vermiş oldukları rahatsızlık ortadan kaldırıldı ve Kafkaslarda sükunet sağlanmış oldu (Aycan, 2002: 321).

Aslında Kuteybe b. Müslim ve II. Mervan’ın fetihleri Arapların Türk ülkelerinde en son fetihlerini teşkil eder. Bundan sonra Araplar Türk ülkelerinde yeni bölgeler fethedememişler, daha çok kültür ve ticaret bakımından etkili olmuşlardır (Fazlân, 1995: 203).

BÖLÜM 2: ABBASÎLERİN İKTİDARA GELİŞİNDE TÜRKLERİN FALİYETLERİ

2.1. Abbasî İhtilâli'nin Ortaya Çıkışı

Adını Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim'den alan ve 132-656/750-1256 yılları arasında hüküm süren Abbasîler, İslâm tarihinin en önemli ve en uzun hanedanlarından birisidir (Lewis1986: 15). Bu hanedana ilk atalarına nisbetle "Hâşimîler" de denmektedir (Yıldız, 1988: 31).

Abbasî devletini kuruluşu birdenbire gerçekleşen bir olay olmayıp, aksine Emevîlerin yıkılışını ve bu devletin kuruluşunu hazırlayan önemli olaylar vardır ve Abbasî devletinin kuruluşu bu olayların bir sonucudur. Emevîlerin yıkılışını hazırlayan faktörler ise şunlardır:

- 1- Emevîlerin Hz. Peygamber soyundan gelenlere, Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib ile Ali b. Ebî Tâlib'in soyundan gelenlere uyguladıkları baskı politikası bu devletin yıkılışını hazırlayan faktörlerin belki en önemlisidir.
- 2- Emevîlerin mevâlîye karşı takındıkları ırkçılık politikası.
- 3- Emevîlerin kabileler arası mücadeleyi ve taassubu körüklemeleri (Demirayak, 1998: 1).

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Abbas oğulları ne müstakil bir grup oluşturmak ne de kendilerine has siyasî bir arzu beslemektedirler. Onlar, kendilerini Hâşimîler olarak ifade ediyorlar ve bu isimle anılmayı tercih ediyorlardı. Amcaları Ebû Tâlib'in çocuklarının (Tâlibiyyîn=tâlibîler) üstünlüklerini itiraf ediyorlar, onlara olan akrabalık vazifelerini yerine getirmeye özen gösteriyorlar ve kendilerini onların dûnunda kabul ederek onlardan öne geçmiyorlardı.

Abbasîlerin dedeleri Abbas b. Abdülmuttalib İslâm'ı kabul etmekte gecikmiş, ilk Müslümanlardan olma şansını yakalayamadığı gibi ilk muhacirlerden de olamamış, ancak hicretin yedinci senesinde İslâm'a girmiş ve Mekke'nin fethinden kısa bir süre önce hicretin sekizinci yılında Müslüman olduğunu açıklamıştır. Tercih edilen görüş bu olmakla beraber, Abbas oğullarına ve onların taraftarlarına göre Abbas b. Abdülmuttalib İslâm tebliğinin ilk yıllarında Hz. Peygamber'e arka çıkmış, Akabe biati esnasında Müslüman olmuş ve Bedir Gazvesi'nden sonra hicri ikinci senede bunu açıklamıştır. Hz. Peygamber, Müslüman

olduktan sonra amcası Abbas'a daha çok hürmet ve saygı göstermiş onu babası mevkiinde kabul etmiştir.

Hız. Abbas, Hız. Peygamber'den sonra ümmetin idaresinin Hâşim Oğullarından birisine geçmesini arzu etmiş ve Resûlullah'ın bu hususu insanlara vasiyet etmesini Hız. Ali'ye söylemiştir. Allah'ın Resûlü amcasının bu isteğini hoş karşılamayarak onu bu işten uzak durması için onu uyarmıştır. Hız. Peygamber'den sonra hilafet makamına geçen Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer ve Hız. Osman, Hız. Abbas'a karşı son derece saygılı davranmışlar, onunla istişareye önem vermişler ve görüşlerine başvurmuşlardır. Fakat Hız. Peygamber'in ona karşı takındığı siyasî tavrı ve Hâşim oğullarının imâmet ve hilâfete vâris olamayacaklarıyla ilgili açıklamasını bildikleri için Hız. Abbas'ı idarî görevlerden uzak tutmuşlar, valilik veya başka bir idarî vazife vermemişlerdir.

Abbas oğulları hilâfeti ele geçirmek için yaptıkları propagandalarda ehl-i beyt ve dedeleri Abbas'ın ismini çokça kullanmışlar ve ona yüksek bir şahsiyet izafe etmişlerdir. Devletlerini kurduktan sonra da her tarafa gönderdikleri dâiler vasıtasıyla onun üstünlüklerini, faziletlerini, iyilik ve hizmetlerini anlatmakla bitirememişlerdir. Ayrıca Hız. Peygamber'in, onu hilâfete uygun gördüğünü ve kendisinden sonra bu göreve tayin ettiğini iddia ederek bu konuda pek çok hadis rivayet etmişlerdir. Fakat bu sözler, sahih hadis kitaplarında yer almadığı gibi güvenilir hadis tenkitçilerince de uydurma sözler olarak nitelendirilmişlerdir. Hız. Abbas'ta sonra oğlu Abdullah Abbas oğullarını temsil etmiştir (Aykaç, 1997: 1-3).

Abdullah b. Abbas, amcasının oğlu Ali'nin döneminde Basra valisi olarak vazife yapması dışında, herhangi bir siyasî faaliyete katılmamıştır (Zorlu, 2001: 33). Muaviye b. Ebî Süfyân halife olunca Abdullah ona itaat etmiş, ondan sonra Yezid'e biat etmiş ve halkı ona muhalefetten vazgeçirerek biat etmeye çağırmıştır. Muaviye de ona büyük iltifatlarda bulunmuştur. 68/687-688 yılında vefat eden Abdullah'tan sonra Abbas oğulları Abdullah'ın oğlu Ali'nin etrafında toplandılar, Ali b. Abdullah Abbasî siyasetini ilk defa dile getirmiş ve bunun gerçekleşmesi için çalışmıştır (Aykaç, 1997: 3). Abdülmelik döneminde Şam'da ikamet ettikten sonra Velid b. Abdülmelik'in (96/715) kendisine Humeyme⁶'yi iktâ olarak vermesi üzerine oraya yerleşmiştir. Belki de Emevîler onun hareketlerini kontrol altında tutmak için, Humeyme'ye yerleştirmişlerdi. 118/736 yılında vefat edinceye kadar burada hayatına devam etmiştir (Zorlu, 2001: 33).

⁶ Humeyme, Şam'a yakın Amman'a bağlı bir köydür. Abbasîlerin merkezi idi (Zorlu, 2001: 33).

Ali b. Abdullah 117/736 yılında öldüğü zaman, Abbasî daveti başlamış, kaide ve kuralları, tespit edilmiş ve Horasan'da üslenmiştir (Aykaç, 1997: 4). Hâşimîler, Hicazlılar'la hacca gelen diğer Müslümanlar arasında, halifeliği peygamber ailesinden zorla almış olan Emevîler'e karşı gizlice düşmanlık propagandası yapmaktaydılar. Ancak Hâşim oğulları uzun zaman Hz. Ali soyu adına çalışmış, kendi adlarını ortaya koymaya cesaret edememişlerdi (Atçeken, 1997: 131).

60/680 yılında Muaviye'nin vefatı ile Ali taraftarları, Yezid'e (64/684) biat etmemiş olan Hz. Hüseyin'i Emevîlere karşı bir harekete teşvik etmişlerdir. Kûfelilerin daveti üzerine harekete geçen Hz. Hüseyin ve aile fertlerinin, 61/681 yılının Muharrem ayında Kerbela'da şehit edilmesi, Müslümanların vicdanlarında büyük bir yara açmış ve bu olay, Müslümanların gönüllerinde yankı bularak birçok kişinin Emevîlere karşı Alevî davetine katılmasına sebep olmuştur (Zorlu, 2001: 34). Hz. Hüseyin'in öldürülmesi hadisesinin kısa süre sonra ortaya çıkmaya başlayan bütün hareketlerin sebebi ve bahanesi olduğu söylenmektedir (Demircan, 1996: 309). P. Hitti de Hz. Hüseyin'in katlinin tesirini ifade etmek amacıyla "Şiîlik hareketi (fırkası) Muharrem ayının onunda ortaya çıkmıştır" demektedir (Hitti, 1980: 303).

Ne Humeyme'nin mevkii ne de Ali b. Abdullah'ın karakteri ve siyasetten uzak yaşantısı, burasının daha sonra bir devrin başlayacağı bir davete merkez olabileceği izlemine vermekteydi. Fakat Ali'nin oğlu Muhammed'in siyasete yakın ilgisi, akıllı ve hırslı tavrı burada bir daveti başlatmıştır (Zorlu, 2001: 33). Bu yıllarda Şiîler, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin büyük oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed'in etrafında toplanmışlardır. Özellikle Keysaniyye⁷ Şiîlerinin amacı Ebû Hâşim'i imâmete getirmektir.

Ebû Hâşim, 98/716- 717 yılında halife Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717)'i ziyaret ettikten sonra yolda hastalanınca kendisini Humeyme'ye götürmelerini istemiştir. Burada vefat etmeden önce imâmetin, amcasının oğlu Muhammed b. Ali ve çocuklarına geçmesini vasiyet etmiştir. Böylece Abbasîler daha işin başında Şiîlerin desteğini sağlamış oldular (Atçeken, 1997: 131). Ebû Hâşim'in vasiyeti, Abbasî daveti süresince Abbas oğullarının elinde, daha önce mevcut olmayan yegane geçerli belge niteliğinde olmuştur (İbnü'l-Esir, 2002: 539).

Abbasî davetinin 100-128/718-745 yılları arasındaki dönemi "gizli ve kapalı davet" merhalesi olarak isimlendirilmiştir. Abbasî propaganda merkezleri olarak Muhammed b. Ali'nin

⁷ Muhammed b. Hanefiyye'nin imam ve mehdî olduğunu iddia eden ilk aşırı Şiî gruplarının ortak adı. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Öz, 2002: 362).

oturduğu Humeyme'den başka Kûfe ve Horasan da yer almaktadır. Horasan'daki Abbas oğulları daîleri, Ömer b. Abdülaziz döneminde 100/718-719 yılından itibaren faaliyette bulunuyorlar ve gizlilik içerisinde çalışıyorlardı. Ömer b. Abdülaziz'in âdil uygulamaları, Hz. Ali'ye sebb etme âdetini kaldırması, mevâlîye karşı ılımlı davranışları, Abbasî davetinin oluşması için yumuşak bir zemin hazırlamıştır (Atçeken, 1997: 132).

Arap olmayan Müslümanlar, İslâm'a girişlerinde Arap kabileleri arasında Mevlâ sıfatıyla katılmışlardır (Hasan, 1985: 249). Cahiliye Arap toplumunda mevâlî olgusu çok sınırlı bir düzeyde iken ilk İslâm fetihleriyle birlikte başta Farslardan olmak üzere, Rumlardan, Habeşlilerden, Hintlilerden, Kıptilerden, Nabatîlerden, Berberîlerden ve Türklerden müteşekkil Arap ırkı dışından pek çok insan Müslüman olunca, o zamana kadar imparatorluk tecrübesi bulunmayan ve genellikle kabile düzeyinde sosyal ve siyasî bir hayat yaşayan Araplar, kendi ırklarından olmayan bu insanları tanımlama meselesiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Aynı soydan gelen ve kabile düzeyinde sosyal ve siyasî bir hayat süren toplulukların genel karakteri, kendi soyundan olmayanı 'yabancı' olarak tanımlamasıdır ki, aynı durum kabile düzeyinden imparatorluk düzeyine geçen başka toplumlarda da yaşanmıştır. İşte bu yüzden Araplar, dinde kardeşleri olan, fakat kendi soylarından gelmeyen bu insanları tanımlamak için en uygun kavramı, Kur'an'ın şu ayetinde bulmuşlardır: *"Eğer babalarının kim olduğunu bilmiyorsanız, bu taktirde onları din kardeşleriniz ve mevâlîniz (görüp gözettiğiniz kimseler) olarak kabul edin"*.⁸

Böylece, kendi ırklarından olmayan Müslüman 'yabancı'ya genel olarak 'Mevâlî' ismini koymuşlardır. Tarih ve edebiyat kitapları 'Mevâlî'yi en geniş anlamında, ister köle olsun isterse olmasın, Arap olmayanlardan İslâm'a girenler olarak tanımlamışlardır. Mevâlînin, Müslüman olduktan sonra Arap kardeşleriyle eşit olacağı, takvâ dışında birinin diğerine herhangi bir üstünlüğü olmayacağı, İslâm öğretilerinde prensip itibariyle açıkça belirtilmesine rağmen, özellikle Emevîler döneminde pratik hayattaki uygulamaların hiç de öyle yürümediği görülmektedir (Altınay, 2006: 33-34).

Emevîler devrinde devletin artan ihtiyaçlarını karşılamak için halifelerin valilerden daha çok para istemeleri, gayr-i müslim teb'adan alınan cizye ve haracın gittikçe artan oranlarda toplanması neticesini doğurmuştur. Bu durumdan Kurt, 1997:ulmak isteyen zımmîlerin İslâmîyet'i kabul ettikleri bilinmektedir. Yalnız bu türlü ihtidalar da uzun müddet devam

⁸ Ahzâb, 33/5.

etmemiştir (Algül, 1987: 17). Mevâlî Araplarca pek itibar görmüyordu. Bunlar orduda hizmetleri esnasında at üzerinde değil yaya olarak savaşıyorlar ve kahramanlıkları ile göze çarpınca şüpheli gözle bakılıyordu. Bunlara her ne kadar ücret ve ganimetten hisse veriliyor idiye de muntazam aylık almıyorlardı. Divanda yani askerî maaş cetvelinde kayıtlı değildiler (Wellhausen, 1963: 236).

Emevî hanedanının iktidarı sırasında Arap olmayan unsurlardan genellikle istifade edilmediği için Mevâlînin devlet kademelerinde fazla tesirli olmadıkları görülmektedir. Fethedilen ülkelerin sakinlerinin büyük bir kısmı zamanla İslâmiyet'i kabul ettikleri halde devletin idarî ve askerî kadrolarında söz sahibi olamamaları, Emevî hanedanının takip ettiği siyasetin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır (Ünal, 1980: 29).

Arap kabilelerine kabul edilmiş olmakla beraber «köylü» olarak «kabile»lilerden tefrik edilmekte idiler ve Müslüman olmalarına rağmen cizyeden Kurt, 1997:ulmamışlardı. Arazi sahibi Arapların da iştirak etmek zorunda oldukları vergi filvaki Horasanlılar için, ancak bu vergiden Kurt, 1997:ulmak düşüncesiyle İslâm'ı kabul etmiş olan Maverâünnehirlilerinki kadar büyük bir yük teşkil etmemiş görünmektedir. Buna rağmen Soğdluların adem-i memnuniyeti hiç şüphesiz Horasanlılara da sirayet etmiş idi.

Araplar ihtida eden İranlılara vergi hususunda müsavi muamele tatbik etmiş olsalardı, belki de iki milletin birbiri içinde erimesi imkanı mevcut olacaktı. Fakat onlar bu tatbik şekilleri ile düşmanlarını kendi sinelerinde beslemiş bulunuyorlardı. İslâm aradaki zıddiyeti ortadan kaldıracığına daha da şiddetlendiriyordu. İslâm İranlıları yeniden canlandırıyor, onları koruyor ve ellerine efendilerine karşı kullanacakları silahı veriyordu (Wellhausen, 1963: 236-237). İranlılar, kendilerine uygulanan bu düşük statüden hoşnut kalmamış, olumsuz bir iç tepki geliştirmişlerdi (Watt, 1981: 214).

Emevîlerin hakimiyeti, Arap hükümdarlarının Arap olmayan teb'aya köle olarak muamele edilen, yerli halklarından muhtedflere karşı şiddetli bir baskı devri olmuştur (O'leary, 1971: 62). Ömer b. Abdülaziz'in hilafet dönemi ise Maverâünnehir'in İslâmlaşması açısından, kısa fakat nispeten olumlu bir devre olarak değerlendirilmektedir. Bilindiği gibi Ömer b. Abdülaziz'in en büyük ideallerinden biri, İslâm dininin, Emevî Devleti'nin geniş hudutları içinde yaşayan; dil, din ve ırk bakımından farklı unsurlar arasında, özellikle de Türkler arasında yayılması ve sosyal bünyesi sağlam, kendi içinde güçlü bir İslâm toplumunun tesisi idi.

Halife hedefini gerçekleştirmek için bir kısım icraata girişmiş, bu cümleden olmak üzere; önce Türkistan seferlerini durdurmuş, bölgeye yeni idareciler tayin etmiş, onların yumuşak bir yönetim kurmalarını temine çalışmıştır. Ayrıca o, Müslümanlar arasındaki vergi adaletsizliğini önlemiş, İslâmiyet'in tebliği amacıyla "çağrı mektupları" göndermiştir. Bu çabaların müspet sonuçlarının alınmış olduğunu düşünmememiz için hiç bir sebep yoktur. Fakat çok kısa sürdüğü ve Ömer b. Abdülaziz'in ölümüyle bu politikaya son verildiği görülmektedir (Yazıcı, 2000: 59-60).

Ömer b. Abdülaziz'in mühtedilerden haraç almamak, her tarafta kervansaraylar ve hastaneler vücuda getirmek, adil bir idare tesis etmek fikri layıkıyla tatbik edilmiş olsaydı, Maveraünnehir ahalisi pek çabuk Müslüman olabilirdi. Lakin Emevîlerin zalim ve menfaat düşkünü siyaseti buna mani olmuştur. Türkler de uzun müddet harbe devam etmişlerdir (Köprülü, 1966: 9).

Emevîler devrinde idarenin bütün menfi tutumlarına rağmen İslâmiyet bölgede kökleşmiştir. Semerkant ve Buhara başta olmak üzere, büyük şehirler İslâm dininin adeta bir kalesi haline gelmişlerdir. İslâmiyet yavaş yavaş kendi kültürel oluşumunu meydana getirecek hazırlıklar içindedir. Şüphesiz bu oluşumun gelişmesine yardım eden birçok kimseler, Müslüman tüccarlar, faziletli din adamları, âlimler vardır. Yoksa birkaç resmî memur ile İslâmlaştırma faaliyetlerinin sürdürülmesine imkan yoktur (Kitapçı, 1994: 245-246).

Emevîler, halkı kendi siyasî otoritelerinin denetiminden uzak tutmak amacıyla kabileler arası düşmanlıkları beslemişler ve kabileler arasında ayrım yapmışlar, sonuçta ise, mesela Mervan b. Muhammed Yemen'e karşı Nizâr kabilesini tutunca Yemen de Abbasî ihtilâlini desteklemiştir (Demirayak, 1998: 1).

Mevâlîye karşı yapılan farklı uygulamanın yanı sıra, fetih nedeniyle Horasan'a yerleşen Araplar, hakimiyeti kendi aralarında da bölüşmek istemiyor; devletin dağıttığı memuriyetler kabileler arası kıskançlığa sebep oluyordu. Ülkenin özellikle Suriye ve Basra bölgesinde zaman zaman meydana gelen bu kabile çekişmeleri Horasan'a da sıçramış, fetihlerle buraya yerleşmiş Arap kabileleri Yemenliler ile Mudarlılar arasında birtakım siyasî ve ekonomik çıkarlar yüzünden sürtüşmeler meydana gelmeye başlamıştır (Bozkurt, 2002: 18).

Irak ve Suriye Arapları arasında Emevî dönemi başından itibaren görülen mücadeleler gittikçe şiddetlenir. Çünkü artık fetihler durmuş gibidir ve bundan dolayı yeteri kadar pay alamama düşüncesi huzursuzlukları arttırmıştır. Ordu giderleri artmış ve ordu ücretlerini ödemedi

güçlükler çıkmaktadır. Nasr b. Seyyar, askerın ücretini para ile değil, Halife Velid için toplanan altın ve gümüş kaplar ile ödemek isteyince de askerler ayaklanmış ve bu ayaklanma kabileler arası savaş niteliğini almıştır (Avcıoğlu, 1990: 1162).

Böylesi hoşnutsuzluklar Abbasî ihtilâlinde işleri kolaylaştıran etkenlerden olmuştur. Emevî idaresi altındaki halk genel bir memnuniyetsizlik içerisinde idi. Bu durum onların, Emevîlere alternatif olarak çıkan Abbasîlere destek vermesinde etken olmuştur. Yine aynı şekilde makam ve mevkilerin dengesiz dağılımı, iç çekişmeler, insanları isyan noktasına getirmiştir. Halkın birçoğu beklentileri ile uygulama arasında büyük farklar görmüş, bunun sonucunda memnuniyetsizlik had safhaya ulaşmıştır. Halk yapılan adaletsiz uygulamalardan siyaseti arındırmayı arzu etmekte ve bu baskı rejiminin yerine, aklın ve ahlâkın hakim bulunduğu bir iktidarın özlemini çekmekteydi. Zemini ihtilâl için hazır bulan Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın torunlarından Muhammed b. Ali, iktidarı ele geçirmek için örgütsel çalışmalara başlamıştır (Bozkurt, 2002: 18-19).

Emevî iktidarının içine girdiği buhranın en nazik saati, Hz. Ali evladı, Horasanlılar ve Abbasîler arasında kuvvetlerin birleştirilmesi yoluna girilmekle geldi çattı ve Abbasîler, hasıl olan kuvveti kendi lehlerine kullanmayı başardılar (Hitti, 1980: 440). Abbasîler, Emevî Devleti'ni zaaf ve perişanlık içinde görünce hemen fırsattan istifade ederek faaliyet sahasına çıkmışlardır (Zeydan, 1974: 214-215).

2.2. Horasan Bölgesi ve İhtilâl'deki Merkezî Konumu

Horasan ismi eski Farsça'da hur (güneş) ve âsân (âyân "gelen, doğan") kelimelerinden meydana gelmiştir ve "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi" anlamlarını taşımaktadır (Çetin, 1998: 234). İran'ın doğusundaki bu geniş arazi, Ceyhun Nehri'nin güneyindeki ve Hindu-Kuş'un kuzeyindeki memleketleri ihtiva ettiği gibi, siyasî bakımdan Maveraünnehir ile Sicistan'ı da hudutları içine almıştır (Huart, 1988: 560).

İbn Haldun'a göre üçüncü iklimde, Kazvinî'ye göre Maverünnehir ve Tibet gibi dördüncü iklimde sayılan Horasan bölgesinin sınırları coğrafyacılardan tarafından belirtilmiştir. Ancak coğrafya ve tarih kaynaklarında fetihlerle bağlantılı olarak gittikçe genişleyen doğudaki topraklara verilen Horasan adı müşterek olmuş, Fars eyaletinden sonra fethedilen Asya'nın içlerine doğru bölgenin büyük bir kısmı bu adla bilinmiştir. Bu sebeple merkezî Horasan ile Horasan eyaletini birbirinden ayırmak gerekir. Nitekim coğrafyacılardan da bölge içinde yer alan şehirleri tarif ederken bu ayrımlara dikkat etmişlerdir. Maveraünnehir, Harezm gibi bölgelere

ait şehirleri merkezî Horasan'dan ayırmışlardır. Emevîler ve Abbasîler zamanında Horasan kelimesi zamanla genişleyen bir bölgenin adı olmuştur (Uslu, 1977: 25-26.).

Emevîler devrinde ve Abbasîler devrinin başlarında Horasan ifadesiyle Ceyhun'un batısındaki topraklarla beraber Sistan, Harezmi ve Ceyhun'un ötesindeki Taraz'a kadar Maverâünnehir'deki İslâm toprakları da kastedilmiştir. Bu terim her iki bölge için müşterek kullanılır. Ceyhun'un ötesindeki Maverâünnehir topraklarına Horasan'ın Haytal (Heftal) bölgesi denmektedir. Emevîler ve Abbasîler devirlerindeki Horasan valileri her iki bölgenin valisiydi. Sâmânî'lerin başşehri Buhara olduğu halde onlara Horasan sultanları denirdi. Yakubî, Horasan'ın her tarafı Türk cephesidir derken Harezmi ve Maverâünnehir bölgelerini de kastetmektedir (Şeşen, 1985: 2). Coğrafya kitaplarında Horasan kelimesi bazen "doğu" manasına yön ifade eden bir kelime olarak da kullanılmıştır (Uslu, 1977: 26).

Horasan'ın sınırları, buranın idarî bakımdan büyüyüp küçülmesiyle ilgili olarak tarih boyunca çeşitli farklılıklar göstermiştir. Bu sebeple zaman içinde değişen siyasî sınırlarla coğrafi sınırlar ayrı olarak değerlendirilmelidir (Çetin, 1998: 234). Coğrafyacılar tarafından Horasan bölgesinin sınırları şöyle belirlenmiştir: Horasan kuzeyinde Harezmi, batısında; Maverünnehir, doğusunda Fâris, güneyinde Sistan ve Hind toprakları içindi yer almaktadır. Bunun dışında tarih ve coğrafya kaynaklarında Horasan eyaletine Ceyhun'un batısındaki Maverâünnehir toprakları, Sistan, Harezmi, Kûmis, Kazvin, Nihavend, Mevsıl, İsbicab, Şaş, Taberistan bölgeleri dahil edilir (Uslu, 1977: 26). Horasan Nişabur, Herat ve Merv gibi önemli şehirleri içine alan önemli bir eyalettir (Eraslan, 1999: 275). Zaten bütün coğrafyacılar bölgenin "ümmühât" denilen büyük ve önemli şehirlerinin Nişabur, Herat, Merv ve Belh olduğu konusunda hemfikirdirler (Uslu, 1977: 27). Bu şehirler Parth ve Sâsânî İmparatorlukları çağında askerî ve siyasî önemlerinin yanı sıra birer kültür ve ticaret merkezi idiler (Akbulut, 1984: 34).

Tarih kitaplarında Horasan kelimesi Merv şehri ile özdeşleşmiştir. Zaman zaman Horasan kelimesi ile Merv şehri kastedilmiştir (Uslu, 1977: 26-27). Horasan, göç ve istila yolları üzerindeki bir kavşak noktasında bulunduğundan değişik ırklardan meydana gelen bir nüfusa sahip olmuştur. Burası aynı zamanda çok eski yerleşim alanlarına ve medenî gelişmelere sahne olmuştur. Horasan, İran ve Orta Asya arasında sınır bölgesi olması dolayısıyla tarihte çeşitli devletlerin idaresi altına girmiştir. Ahamenî (Pers) İmparatorluğu'nun hakimiyetinde iken milattan önce 330'da İran'la birlikte İskender tarafından Merv'e kadar ele geçirilmiştir. Tarihî kaynaklarda bazı Horasan şehirlerinin onun tarafından kurulduğu söylenmektedir.

Milattan önce I. yüzyılın başlarından itibaren bölge Sakalar, Kuşanlar ve Parthların mücadelelerine sahne olmuş ve sonuçta Sakalar ile Parth arasında paylaşılmıştır. 224'te Parthları yıkarak Sâsânî İmparatorluğu'nu kuran I. Erdeşir'in eline geçmiştir (Çetin, 1998: 234).

Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinin Türk anayurduna yakın olması, Türklerin bu sahalarla çok erken zamanlarda sıkı bağlarının bulunduğunu da düşündürmektedir (Akbulut, 1984: 1). Persler Horasan bölgesinde hüküm sürerken Yunanlıların Eftalit, Arapların Heyâtile dedikleri Ak Hunlar M.S. 455'e doğru Maverünnehir'den güneye akınlar yapmışlar ve Horasan bölgesi ile Kuzey Hindistan'ı ele geçirmişlerdir. M.S. 565 yılında ise Toharistan'a kadar gelen Göktürkler Ak Hunlar'ın Orta Asya hakimiyetine son vermişlerdir. Öte yandan İran'daki Pers devleti içinde Sâsânî hanedanı güçlenmiş, onların akınları ile Belh'te kalan son Romalı garnizon toprak kaybederek Hindistan'ın kuzeyinde kaybolmuştur. Böylece Horasan, Merv'e kadar olan bölge adı olarak İran'ın dört eyaletinden biri haline gelmiştir. Ancak Maverünnehir'e inen Türklerden korkan Sâsânîler doğu tarafı güçlendirmek, için Belh'i bir ara başşehir bile yapmışlardır.

Ancak Türkler'in bu bölgeye göçlerini engelleyememişlerdir. Buralara Heytal Türkleri yerleşmiştir. Horasan'a gelen Türkler'in bir kısmı Volga'dan batıya geçen Hunlardandı. Hakan unvanını taşıyan hükümdarlarıyla Güney İran'a ve Batı Afganistan'a inen bir bölük Ak Hun, Eftalit (Heyâtile) devletini kurup hakim zümreyi oluşturmuşlardır. Hakimiyetlerini Hazar kıyılarından Kuzey Hindistan'a kadar genişletmişlerdir. Sâsânî prensini Belh'e sürüp ele geçirdikleri Toharistan bölgesini Tegin unvanlı prenslere bırakmışlardır. Ardından Herat, Zâbulistan, Gurgan, Cürcan, Soğd bölgesini ele geçirmişlerdir. Muhtemelen bu bölgede oturan Soğdlular bölgeden dağılmak zorunda kalmış veya bir daha birlik oluşturamayacak şekle dönmüşlerdir. M.S. 427'den sonra Sâsânîler'den Behram Gur zamanında Hun akınları Ceyhun'un güneyine kadar gelmiştir. M.S. 484 yılında ise Herat'ı Sâsânîlerin elinden almışlardır. M.S. 552 yılında Göktürk hakanlığı kurulunca Maveraünnehir'de harekete geçen İstemi Yabgu ile Sâsânîler arasında sıkışan Ak Hun Eftalit devleti 557'de tamamen yıkılmıştır. 598 yılında Göktürkler Maveraünnehir ve Merv'e kadar Horasan sahaları üzerinde resmen hakim olmuşlardır.

İslâm'ın ortaya çıkışı sırasında Gök Türklerin resmen hakim olmalarına rağmen Horasan, Maveraünnehir ve Soğd topraklarında çeşitli küçük devletler bulunmaktaydı. Yâkût el-Hamevî bunlara "tavâifü mülûk" demektedir (Uslu, 1977: 20-21). Horasan, Arapların

gelişinde hiçbir merkezî idare kuvvetleri kalmamış bir çok küçük devlete sahip durumdaydı (Vloten, 1986: 30). Buradaki devletçiklerin var olması halkın göçebe olmasından değil, güçlerini kaybeden Orta Asya ile Sâsânîler arasında tampon bölge durumuna gelmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Hem Sâsânîler, hem de Gök Türkler buraları hakimiyetleri altına alıp birbirleri ile savaşacak gücü kendilerinde bulamıyorlardı. Kendi iç problemleri ile de uğraşmaktan aralarındaki tampon devletçiklere göz yumuyorlardı.

İslâm orduları Horasan akınlarına başladığı zaman Merv'e kadar olan bölge Sâsânî etkisinde bulunmaktaydı. Anca tam bir hakimiyet olduğu da söylenemez. Zira bağımsız hareket eden küçük kabileler sebebiyle buralar ordu oluşturmaya müsait değildi. Bölgede M.S. VI-XV. yüzyıllarda Türgiş kağanlığı, Karluklar, Huttal Türkleri, Toharistan Yabguları, Türkşahiler, Heytal Türkleri hüküm sürmekteydi. Bunların nasıl ve kimlerden hakimiyeti devraldıkları net bir biçimde bilinmemektedir. Bunun dışında başta Merv olmak üzere Belh, Herat ve Nişabur'a kadar olan bölgelerde Türkler'in varlığı tespit edilmektedir. Buna ilaveten Cahiz, Horasanlılar'ı Türkler'in şehre yerleşmişleri olarak göstermektedir. İslâm tarihi kaynakları, Türk kavimlerinden hangilerinin buralarda oturduklarına ve hangilerinin sonradan geldiklerine açıkça cevap vermekten uzaktır. Bunun sebebi Horasan seferlerinde karşı orduyu teşkil eden Türkler'in kültürlerine yeterince vakıf olamamaları ve bu yüzden muğlak ve genel ifadeleri tercih etmeleridir.

Merv'den sonraki topraklarda yer alan Toharistan, Semerkant, Buhara, Çağaniyan şehirleri Soğd bölgesine hükmeden Türkler'in elindeydi. Aynı yıllarda Göktürk Devleti'nin yıkılıp Uygur Devleti'nin kurulmasına yardımcı olan Dokuzguzlar'ın Göktürk idaresi ile araları açılınca Orta Asya'dan ayrıldıkları bilinmektedir. Bunların İslâm tarihlerinde Dokuzguz ülkesi olarak gösterilen Soğd ve Horasan topraklarına bu yıllarda geldikleri ileri sürülebilir.

Çok eskiden beri İpek yolu ticaretinin birleşme noktası olan Horasan'a Orta Asya, Harezmi gibi Türk bölgelerinden tüccar Türk aileleri gelirlerdi. Bunlardan bazılarının Horasan şehirlerine yerleşmiş olması da tabiidir. Horasan'da etnik çehre değişikliği olarak görülen Türk unsuru M.S. VI. yüzyılda Göktürklerin kurulması ile açıkça görünmeye başlamıştır. Maveraünnehir, Dihistan ve Horasan bölgelerinde VI. yüzyıldan beri varlığı tarihî kaynaklarda zikredilen Türkler'in çoğunluğu göçebe olmakla beraber, şehirde oturanlar da bulunmaktaydı. Batı Türkistan'ın Türkleşmesi, Soğdak, Tohar, Harezmi dillerinin zamanla silinip yerini Türkçe'nin alması sadece göçebe Türklerle olamayacağı bilinir. Türkler'de şehir hayatı İslâmiyet'ten önceki devirlerde başlamış olmasına rağmen göçebe ağırlıklarını da muhafaza etmişlerdir. Arapların ilk fetih hareketlerine karşı koyan Aşağı Toharistan

prenslikleri yani Çağaniyan ve Belh ile Cüzcan, Bâdgis, Herat'taki Eftalit prenslikleri olmuştur. Bu prensliklerin orduları Türklerden oluşmaktaydı (Uslu, 1977: 21-23,141-142,145).

Arapların Horasan'a sürekli ve etkili akınları Hz. Osman devrinde başlamıştır. Hz. Osman Basra valisi tayin ettiği Abdullah b. Âmir yerine Ziyad b. Ebîh'i vekil bırakarak doğuya doğru yürümüştür (Belazürî, 1901: 585). 31(652) yılında kumandanlarından Ahnef b. Kays, Kirman ve Tabeseyn yolu ile girdiği Horasan'da Toharistan'a kadar uzanan toprakları zaptederken kendisi de Nişabur'u ele geçirmiş ve bu şehirde Horasan'ın ilk mescidini yaptırmıştır. Abdullah b. Âmir ve Ahnef b. Kays'ın hoşgörülü tutumları, Horasan'ın diğer şehirlerdeki Sâsânî valilerinin ve mahallî hükümdarların İslâm hakimiyetini kabul etmelerine sebep olmuştur. Ahnef b. Kays ve Abdullah b. Âmir'in gayretleriyle Horasan süratle fethedilmiş ve Makdisi'ye göre halkı da aynı süratle Müslüman olmuştur. Hz. Ali döneminde çıkan iç karışıklıklar sebebiyle devletin Horasan üzerindeki hakimiyeti azalınca bölge halkı sık sık merkezî idareye karşı ayaklanmaya başlamıştır. Sonunda komşuları olan Türkler, Soğdlular ve hatta Çinliler'den yardım alan isyancılar Nişabur'dan Müslümanları çıkarmışlardır.

Emevîler zamanında Ziyad b. Ebîh'in 45/665'te Basra valiliğine getirilmesinden sonra Horasan ve Sistan'a yapılan askerî harekât planlı bir şekilde sokularak kısa sürede Müslümanların bölgedeki hakimiyetleri güçlendirilmiştir. Müslümanların bölgedeki faaliyetlerine rağmen Eftalitlerin süre gelen Horasan üzerindeki tehdidi, ancak vali Kuteybe b. Müslim'in Horasanlılardan oluşturduğu askerî birlikle 91/710 yılında Bâdgis Tahranı Nizek'in esir edilip öldürmesi ve Toharistan yabgusunu rehin alması ile sona ermiştir. Kuteybe'nin Baykent, Buhara ve Semerkant'ı ele geçirmesinden sonra Horasan doğudan gelen tehditlerden bir ölçüde kurtulmuş oldu. Müslümanların Horasan'daki hakimiyetlerini dış tehditlerden çok, buraya yerleşmiş Yemenliler'i temsil eden Ezdliler ile Kuzey Araplarını temsil eden Temîm ve Abdülkays arasındaki ihtilaf ve mücadeleler tehlikeye sokuyordu. Bu durum, Emevî halifelerinin hakimiyetini zaafa uğrattığı gibi Müslümanların Maveraünnehir'deki kontrollerini de aksatıyor ve kısa sürede Horasan Emevî aleyhtarı faaliyetlerin merkezi haline geliyordu (Çetin, 1998: 236).

Horasan, Abbasî ihtilâl lideri Muhammed b. Ali tarafından propaganda merkezi olarak seçilmiştir. Muhammed b. Ali propagandacılarına ve daveti kendi adına yürütecek olanlara şöyle diyordu: "Kûfe ve çevresi, Ali ve evladı taraftarıdır. Basra ve çevresi Osman ahlâkıdadır. Bir şeye engel olmama inancındadırlar. Allahın maktul kulu ol, katil kulu olma, derler. Cezire Haricîdir. Oradakiler ahlâken Hıristiyan Müslümandırlar. Suriyeliler, Emevîlere

itaatten başka bir şey bilmezler. Mekke ve Medine'ye Ebû Bekir ve Ömer hakim olmuştur. Fakat bir de Horasan'a bakın. Orada kalabalık bir toplum ve sağlam bir kuvvet var. Orada sağlam göğüsler, basit arzuların parçalamadığı, atıyyelerin bölünmediği temiz kalpler var. Onlar güçlü vücutlara, omuzlara ve pazulara sahip gür sesli bir ordudur. Ben doğuyu, dünyanın ve halkın ışığının doğduğu yeri uğurlu sayıyorum” (Bozkurt, 2002: 36).

Horasan'ın propaganda için önemli bir merkez olarak seçilmesinin bazı sebepleri vardır (Atçeken, 1997: 133). Muhammed b. Ali'nin tespitine göre Horasan'ın tarafsız bir kimliği mevcuttur. Horasan'ın büyük çoğunluğuyla herhangi dinî veya siyasî bir parti tarafından henüz bağlantı kurulmamıştı. Bunun yanı sıra onlar şahsiyetli ve aynı zamanda güçlü insanlardı. Onların davaya katılması hareketi başarılı kılacaktı (Bozkurt, 2002: 37). Horasan halkının genelde Emevî idaresinden memnun olmayışı, Şîâ ve Abbas oğullarına temayülleri, Yemenî-Mudarî çekişmesinin mevcudiyeti, hilâfet merkezi Dımaşk (Şam)'a uzaklığı vb. etkenler Horasan'ın Abbasî propagandası için bir merkez olarak tercih edilmesine yol açmıştır (Atçeken, 1997: 133).

2.3. İhtilâl'de Türklerin Rolü

İhtilâlin mimarı ve teorisyeni olarak kabul edilen Muhammed b. Ali, Abbasîleri iktidara götürebilecek ihtilâl teşebbüsü için zemini hazır bulmuştur. Muhammed b. Ali: Emevîlerin tek yanlı bir politika güttüğünü, Mevâlînin ezildiğini, Emevî iktidarının sadece kendi yandaşlarının menfaatine uygun hareket ettiğini, Emevî yandaşları haricindeki Müslümanların iktidarın nimetlerinden faydalanamadığını müşahede etmiştir. Muhammed b. Ali, bu koşullar altında siyasî pratiği ve iç iktidar sorunlarını düzenleme iddiasıyla, içeriğini “Muhammed ailesinin iktidara gelmesi” şeklinde belirlediği nihaî hedefe ulaşma yolunda çalışmalara başlamış, örgütünü kurmuş, kitleleri etkileyecek slogan ve propaganda malzemelerini geliştirmiş ve stratejisini çizmiştir (Zorlu, 2006:10-11).

Muhammed, 12 nakıbdan oluşan bir yürütme komisyon meydana getirmiş ve seçtiği 70 davetçiyi de büyük bir gizlilik içerisinde davet merkezlerine göndermiştir. Onlar, tacir kılığında şehirlere giriyorlar, gerekli propagandaları yaptıktan sonra hac döneminde, daveti finans için topladıkları paraları Muhammed'e teslim etmek, davet hakkında rapor sunmak ve yeni direktif ve emirler almak için Mekke'de toplanıyorlardı (Zorlu, 2001: 36). Halife Hişam öneminde Abbasî davetinin önemli bir kişisi ve propagandistlerin başı olarak Bukeyr b. Mâhân bulunmaktaydı. O, çeşitli tarihlerde Kûfe'den Horasan'a daîler göndermiş,

gerektiğinde bizzat kendisi de bölgeye gitmiştir. Daha önceden bölgede devlet görevinde çalıştığı için davetin tohumlarını ekmiş ve propagandanın ilk ekibini oluşturmuştur.

Daîler ve Nakibler, propaganda işini büyük bir gizlilik içerisinde yürütüyorlardı. Dinî ilimlerden fıkıh ve hadisi biliyorlar, dil ve edebiyattan anlıyorlar, halka güzel hitap ediyorlardı. Bazı daîler vali tarafından yakalanınca Muhammed b. Ali, Horasan'a gönderdiği kişilere, yapacakları propagandayı çok gizli olarak yürütmelerini, bu işi gizleyeceklerine dair kesin söz veren kişilerden başkasına sırlarını söylememelerini emretmiştir. Bundan sonra bölgeye gelen daîler bu tembihlere uymuşlardır. Horasan'daki Emevî valileri içerisinde Abbasî daîlerine karşı en sert tedbirleri alan kişi Esed b. Abdullah el-Kasrî olmuştur. Bu vali yakaladığı daîlerin ellerini ve ayaklarını kestirmiştir. Onun ilk valiliği sırasında Abbasî daveti pek başarı elde edememiştir. Esed'in sert tavrından çekinen Bukeyr b. Mâhân, birkaç yıl bölgeye propagandist göndermemiştir. Bu arada vali Esed'in azledilmesi, Abbas oğulları taraftarlarına rahat bir nefes aldirmiştir (109/727).

118/736 yılında Irak'taki baş daî Bukeyr b. Mâhân, Horasan'daki Abbas oğulları taraftarlarının başına Ammar b. Yezid'i göndermiştir (Atçeken, 1998: 132-136). Ammar Merv'e gelince ismini değiştirmiş ve Hidaş ismini almıştır. Önce Muhammed b. Ali'nin bayrağı altında toplanmaya çağırılmış, insanlar yarış edercesine Hidaş'ın etrafında toplanıp ona itaat etmişlerdir. Fakat sonra Muhammed b. Ali'ye bağlılığa çağırmaktan vazgeçip Hürremiyye⁹ dinini (mezhebini) savunarak ona davet etmeye başlamıştır. Etrafına toplananlara: «Namaz, oruç, hacc diye bir şey yok. Oruç imamın ismini zikretmektir, namaz imama dua etmek, hacc da ona yönelmektir.» demiştir (İbnü'l-Esîr, 1986: 163).

Hidaş, başlangıçta bazı başarılar kazanmasına rağmen Hürremî fikirleri yüzünden 118/736 yılında yakalanarak idam edilmiştir. Muhammed b. Ali Hidaş'ı tanımayarak bütün kötülükleri onun sırtına yüklemiş ve davayı ayakta tutmasını bilmiştir. Abbasî nakib ve daîleri kendilerini bir iktidar isteklisi olmaktan çok, Allah tarafından istenilen değişikliğin araçları olarak tanıtıyorlardı. İleri sürdükleri dava, hakkın haksızlığa karşı yaptığı mücadele idi. Biat, kendileri için değil, ileride Peygamber ailesinden, üzerinde sonradan ittifak edilecek bir şahıs adına alınıyordu. Abbasî davetinin önemli liderlerinden biri olan İmam Muhammed b. Ali 125/743 senesinde vefat edince vasiyeti üzerine yerine oğlu İbrahim geçmiştir.

⁹ Mezdek tarafından kurulan dinî harekete ve aşırı Şîa'nın tesiriyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik firkalara verilen ad. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Muhammedoğlu, 1998: 500).

Horasan'da gelişmekte olan ihtilâl faaliyetlerinin dizginlerini eline alan İbrahim, Bukeyr b. Mâhân'ı Horasan'a göndermiştir. Bukeyr hastalandığında yerine damadı Ebû Seleme el-Hallâl'ı (132/750) geçirmiş ve bunu İmam İbrahim'e bildirmiştir. Fakat Ebû Seleme Ali evladını tutmaktaydı. Bu sebeple İbrahim kendisini o bölgeden uzaklaştırmak maksadıyla Kûfe'de görevlendirildi. 128/745-746 senesinde Horasan'daki davetin liderliğine Süleyman b. Kesir el-Huzâî geçirildi. Süleyman Horasan'da çok sevilen bir kimse olduğu için İmam İbrahim onun kendi adına biat alacağından endişe etmiştir. Horasan'daki diğer nakiblerin de yavaş hareket etmesinden dolayı zaten ondan memnun değillerdi. Bu sebeple hareketin başına aynı yıl Ebû Müslim¹⁰ getirildi (Aykaç, 1997: 5-6).

Horasan'da bütün işleri tamamıyla ele almak üzere katî adımı Muhammed b. Ali'nin oğlu ve halefi olan İbrahim, Ebû Müslim'i buraya göndermek suretiyle atmıştır (Wellhausen, 1963: 246). Abbasîler, doğudaki Emevîlere karşı duyulan düşmanca duyguları, kendi çıkarları için sömürmesini bilmişlerdir (Çağatay, 1993: 473).

Abbasî daveti muhalif bütün unsurları kendi bayrağı altında toplamaya çalışmış, böylelikle önemli gizli kuvvetleri harekete geçirmiştir (Durî, 1991: 129). Hareketin lideri Muhammed b. Ali; daîlere, propagandayı yaparken hedef olarak belirlenen işin formülünü şu sloganla vermiştir: Davet "er-Rıza min Âl-i Muhammed" adına yapılmalıydı. Yani "Muhammed ailesinden kimden razı olunursa". Bu sloganla hedeflenen Abbas Oğullarını iktidara getirmektir (Bozkurt, 2002: 36-39).

Horasan'da tüccar kılığında faaliyet gösteren kültürlü, bilgili ve ihlaslı davetçilerin ve nakiblerin en çok işlediklere ve üzerinde durdukları hususlar, Araplarla Arap olmayanların eşitliği, Benî Hâşim'in fazileti ve hilafet konusundaki haklarıydı. Davetçiler aynı zamanda Emevîlerin hatalarını anlatıyorlar ve onları İslâm'ı önemsemeyen dünya hükümdarları olarak tavsif ediyorlardı. Horasanlılar genelde Abbasî propagandacılarını himaye etmekle, yardımcı olmakla ve onları maddî ve manevî yönden desteklemekle birlikte Emevî valilerine onları ihbar edip, yakalatanlar da oluyordu.

¹⁰ Ebû Müslim'in soyu ve hukukî statüsü hakkında kaynaklar birbiriyle çelişen bilgiler vermektedirler. Onun İranlı mı, Arap mı, Kürt mü olduğu, İsfahanlı mı, Mervli mi, Kufeli mi, Heratlı mı olduğu veya başka bir yerden mi olduğu, ayrıca, hür mü, mevlâ mı, yoksa köle mi olduğu kaynakların ışığında araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Abbasî davasının en önemli lideri olan Ebû Müslim'in hayatı hakkında bilgiler oldukça karışık bir durum arz etmektedir. Muhtemelen 100 (718-719) yılında İsfahan ya da Merv'de doğdu. Bazıları da derler ki o, Horasanlı'dır. Gerek Abbasî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında, gerekse ihtilâli takip eden yıllarda devletin büyük eyaletlerinden birisi olan Horasan'daki karışıklıkların bertaraf edilmesindeki başarıları Ebû Müslim'e Abbasî devleti içinde büyük bir itibar ve nüfuz kazandırmıştı. Ebû Müslim Horasan'da 755 senesine kadar vali olarak kaldı (Bozkurt, 2002: 52-53.; Yıldız, 1994: 198.; Barthold, 1977: 40; İbn Kuteybe, 1969: 420).

Nitekim valiler zaman zaman bu propagandacılardan bazılarını yakalayıp işkence yapmışlar ve hatta öldürmüşlerdir (Sarıçam, 1997: 373). Uzun zamandan beri inceden inceye planlanan isyan, 747 Ramazanında Horasan’da alevlenmiştir (Algül, 1987: 219).

Ebû Müslim, bazı kimselerde kendilerine meyil görünce, onları kendi idealleri uğruna gayret göstermeye davet etti. Onlar da bu davete icabet etmişlerdir. Yolda iken Abbasî imamı İbrahim’in Ebû Müslim’e mektubu gelir. Mektupta; “Sana zafer bayrağını gönderdim. Horasan’a dön ve davetini açıkla.” diyordu. Ebû Müslim de Kahtabe b. Şebib’e emir vererek yanındaki mal ve armağanlarla birlikte İmam İbrahim’in yanına gitmesini ve hac mevsiminde onunla buluşmasını söylemiş ve Ebû Müslim, İmam İbrahim’in mektubunu alarak Horasan’a dönmüştür. Ramazanın ilk gününde şehre girerek mektubu Süleyman b. Kesr’e sunmuştur. Mektupta, “Davetini açıkla ve hiç bekleme.” deniliyordu. Ebû Müslim de propagandacıları Horasan’ın çeşitli mıntıklarına göndermiştir (İbn Kesîr, 1998: 224-225).

Propagandacılar daveti kabul edenlerle Ebû Müslim’in yanına gitmişlerdir (İbnü’l-Esîr, 2002: 297). Horasan’daki kabile savaşlarından istifade eden Ebû Müslim, Horasan illerinde rahatlıkla propaganda yapabilmekteydi (Apak, 2004: 248-249). Hanedan otoritesi alt etmeyi başaran akım Hz. Ali soyundan olanlar ile Hz. Muhammed’in amcası Hz. Abbas’ın neslinden olan Abbasîler idi. Hareketin dinî bir rengi vardı ve Emevîleri gerçek İslâm’a ihanet etmekle suçluyorlar, imtiyazların kaldırılması ve ezilen kesimin taltif ile tatmin edilmesi yolunda ıslahat yapılmasında ısrar ediyorlardı. Fakat düzen ve adaletin kurulması için iktidarın ancak Hz. Peygamber’in akrabasından birine tevdi edilmekle sağlanabileceği fikrindeydiler (Vagleri, 1988: 113).

Emevî halifelerinden bazılarının özellikle Müslümanların halifesi olma iddiasındaki kimseler için skandal sayılabilecek bir yaşantıya sahip olmaları, devlet işlerine ciddiyetle eğilmemeleri Emevîlerin çöküşünü hızlandırmıştır. Bilhassa İslâm’ın temel prensiplerinden uzaklaşıldığı fikri, Emevîlere muhalif grupların toplumda sürekli gündemde ve canlı tuttıkları bir meseleydi. Bu fikir, Abbasî hareketince bir slogan olarak benimsemiştir (Aycan ve Sarıçam, 1993: 95). Ebû Müslim başkaldırmasının bir sembolü olarak bölgelere küçük, siyah bayraklar göndermeye başlamıştır. Bu hareket böyle bir müddet devam etmiş ve mücadelelerin her tarafta yayılmakta olduğu gerçeği de bu harekete yardım etmiştir (Mahmud, 1962: 57-58). Siyah genellikle Abbasî hanedanının özel rengi olarak kullanılmıştır. Abbasîlerin başarısı onu hanedanlarının alametleri haline getirmiştir. Birkaç yıl içerisinde Abbasîler, Bizans’ta olduğu gibi uzak Çin’de de “siyah elbiseliler” adı altında tanınmışlardır (Lewis, 2003: 109).

Aralarında Sûl-Tekin oğlu Muhammed'in de bulunduğu Abbasî daîlerinin İslâmî fikirlerle yaptıkları propagandalar Emevîlerin durumunu son derece sarsmış ve ülkeyi, yeni bir hanedanı başa getirecek olan bir ihtilâl in eşiğine getirmiştir (Savran, 1986: 1). Horasan'ın her yerine propagandacılar gönderilmiştir. İnsanlar kitleler halinde davete icabet etmişler ve böylece Ebû Müslim'in taraftarlarının sayısı gittikçe çoğalmıştır. Bütün Horasan'da propagandacılar açıktan faaliyette bulunmaya başlamışlardır (İbnü'l-Esîr, 2002: 362). Ebû Müslim, İslâmiyet ve yerli halkın inançları arasında bir uzlaşma sağlayarak dihkânlar ile köylüleri kendi tarafına çekmeyi bilmiştir. Bir gün içinde altmış köy halkının kendisine katıldığı söylenmektedir (Barthold, 1990: 209-210).

Abbasî ihtilâl hareketinin başarıya ulaşmasında İranlılar kadar diğer bazı kavimlerin yanında Horasan bölgesinde yaşayan Türkler de önemli rol oynamışlardır (Özaydın, 2002: 248). Emevî halife ve devlet adamları, Türk yurtlarına huzur, istikrar ve adaleti getirmede geç kalmışlardı. Diğer taraftan, Abbasîlerin yeraltı teşkilatı ve bunun öncüleri olan 'düatlar' gizli propagandacılar halkı, Türkleri devlet aleyhine tahrik etmeye çoktan başlamışlardı. Onlar, gayri memnun halk kitleleri arasında yaptıkları yıkıcı propagandalarında çok etkili oluyorlardı. İhtiyar Horasan valisi ve tecrübeli devlet adamı Nasr b. Seyyar bunu görmüş ve devletin sonunun gelmek üzere olduğunu anlamıştı. Sorumluları bütün gücü ile uyarma ve büyüüp gelen olayları önlemek için tedbir almaya çalışmıştır (Kitapçı, 1991: 339).

Abbasî ihtilâl hareketi yavaş yavaş Horasan bölgesinde gelişmeye başladığı sıralarda Merv halkından bu davayı benimseyip faaliyet gösterenler arasında Tarhun ez-Zâî adlı birisi dikkati çekmektedir. Bu zatın milliyeti hakkında kesin bir hüküm vermek mümkün olmamakla beraber, kaynaklara akseden isminden Türk olduğu anlaşılmaktadır. Zira Tarhun Türk devlet teşkilatında çok rastlanan bir unvandır. 129 yazında (747), Ebû Müslim el-Horasanî'nin faaliyetleri esnasında, onun güvenilir adamlarından birisi de Tarhan el-Cemmâl'dir. İhtilâl liderinin güvenilir adamı olmasına rağmen sonraları onun hiç bir faaliyeti görülmemesinden, Tarhan'ın ilk mücadeleler esnasında ölmüş olduğu anlaşılmaktadır. Abbasî ihtilâlinde mühim rol oynayan Türklerden birisi de Yezid b. Mühelleb'e intisap etmiş olan Sûl'un oğlu Muhammed'dir (Yıldız, 2000: 78-79).

Muhammed b. Sûl¹¹,un ne zaman ve nerede doğduğu, çocukluk ve gençlik yıllarını nasıl geçirdiği konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

¹¹ Sûl, şahsa nispet edilen bir addır. Daha sonra bu şahsın neslinden gelenler de ona nispetle bu adı kullanmışlardır. Sûlilerin Türk kökenli oldukları hususunda ilgili bütün kaynakları tam bir fikir birliği içinde görmekteyiz, bu hususta hiçbir fikir ayrılığına rastlanmamıştır. İslâm hizmetine giren ilk Türk asilzadelerinden olan Sûlilerin, İslâm'dan önceki yaşantılarıyla ilgili olarak kaynaklarda açıklayıcı bir bilgiye yer

Muhammed b. Sûl'un adı, ilk kez Abbasî devletinin kuruluş yıllarında duyulmaya başlamıştır. Birçok kaynak onun Abbasî devletinin kuruluşunda çok önemli rol oynadığını, "dâî" denilen Abbasî propagandacıların önde gelen simalarından biri olduğunu ve bu görevdeki kod adının "Ebû Ammârâ" olarak geçtiğini kaydetmektedir.

Abbasî devletinin ilk kurucularından olan İmam İbrahim b. Muhammed b. Abdullah b. Abbas'ın Emevîler tarafından öldürüldüğü haberi duyulduğu sıralarda Abbasî hareketinin en hararetli destekleyicilerinden olan Ebu Cehm, Musa b. Kab, Selem b. Muhammed ve Nehir b. Hasn gibi komutanlarla birlikte Muhammed b. Sûl de Kûfe'nin dışında Hammam A'yan denilen yerde hazır kuvvet olarak beklemekteydi. İmam İbrahim'in ölüm haberi Ebu Humeye es-Semerkindî adlı Horasanlı bir komutan tarafından kendilerine bildirilince, bu hazır kuvvet hep birlikte Kûfe'ye hareket ederek burada bulunan Ebu'l-Abbas es-Saffah'a (749-754) biat edip maiyetleriyle birlikte onun emrine girmişlerdir. Böylece de devletin kuruluşunda temel taşları oluşturmuşlardır (Pamukçu, 1994: 70).

Muhammed b. Sûl, Ebû Müslim Horasanî ile yükselen Abbasî Hilafeti hizmetindeki devlet adamlarından biri olarak 749-750'de Musul'da ve 751-752'de Azerbaycan'da valilik görevlerinde bulunmuştur (Esin, 1979: 50).

II. Mervan (744-749) halife olduğu sırada halkın büyük bir kısmı Abbas Oğullarına taraftar hale gelmişti. Mervan, dağılan hükümet kuvvetlerini toplayamamıştır (Esad, 1965: 61). Ebû Müslim'in başlattığı başkaldırıya; tek bir kavim, halk, sınıf veya grubun katıldığı söylenemez. Tersine; bu başkaldırıda her kesim ve her çevreden, her etnik topluluktan insan katılmıştır (Bulut, 1998: 152). Emevîler zamanında takip edilen siyaset yüzünden mevâlî ile münasebetler dostça olmamıştır. Bu yüzden İslâm ülkelerinde Emevîler aleyhinde çalışan (Yurdaydın, 1971: 55) Şuûbiyye¹² fırkası, Maveraünnehir ve Doğu İran'daki Türkler arasında itibar görmüş ve Abbasîlerin iktidara gelişinde İranlılarla birlikte Müslüman Türklerin de rolü büyük olmuştur (Yurdaydın, 1971: 55).

verilmemektedir. Ancak A. Zeki Velidi Togan, Sûlilerin İslâmiyet'le tanışmadan çok önce Cürcan'da oturduklarını, sonraları bu toprakların İranlılar tarafından birkaç defa istila edildiğini kaydetmektedir. Sûliler ancak 716 yılında İslâm hakimiyetini kabul etmişlerdir (Pamukçu, 1994: 64; Togan, 1970: 83).

¹² Genel manada "şuûbiyye, Arapların diğer kavimlerden daha üstün olduklarına inanmayan bir fırkanın adıdır. Başlangıçta İslâmî fetihler neticesinde Arapların idaresine giren Arap asıllı olmayanlarla Araplar arasındaki müsâvât meselesini halletmeye çalışan; ancak sonradan yavaş yavaş Araplara karşı mutaassıp davranarak Arap soyunun düşmanı olan, onu dünya kavimlerinin en âdisi sayan ve Arap olmayan kavimleri Araplara üstün tutan bir fırka olduğu görülür. Şuûbiyye mensupları bütün Müslümanların eşitliğini kabul ettikleri için kendilerine "ehl üt-tesviye" yani eşitleştirme yandaşları adını verirlerdi. Şuûbiyenin bütün işlerde ve İslâm maarifine ve ilim şubelerinde elleri vardı (Kılıçlı, 1992: 71.; Üçok, 1968: 51.; Sabuncu, 1970: 22).

Emevî idaresinden nefret eden Türkler ve İranlılar, bütün güçlerini birleştirmişler ve Emevîlere aleyhtar bir kütle haline gelmişlerdir. Emevîlerin vali ve kumandanları, şimdiye kadar kurnaz davranmışlardır. Türk ve İran köylülerinin arasına yerleştirdikleri Arap muhacirleri vasıtasıyla bu köyleri daimî bir murakabe altında bulundurmuşlar, bilhassa Türk köylerinin silahlanmasına mani olmuşlardır (Şakir: 163).

Türkler, Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde, Arap istilasından çok önce Milattan evvelki zamanlardan beri bulunmaktaydı (Bulut, 1998: 200). Abbasî ihtilâli genellikle Hz. Abbas'ın soyundan gelen ve onlara katılan üçüncü nesilden Araplar olmuşsa da, bunun uygulamasını içlerinde Türklerin de olduğu Doğu halkına bırakmışlardır. Nitekim yeraltı teşkilatının lideri olan M. b. Ali b. Abdullah b. Abbas; bütün düatlarını (özel eğitilmiş propagandacılar) Basra, Kûfe ve Mağrib şehirlerine Mısır ve Kahire'ye değil, Türklerin yoğun olduğu Horasan ve Aşağı Türkistan'a göndermiş ve onlara yerli halkı ihtilâl safına çekmeleri talimatını vermiştir (Kitapçı, 2000: 158-159). Öteden beri Avrupalı tarihçiler, Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükselişini İranlılarla Araplara mâletmek yolunu tutmuşlardır. Halbuki bu olaylarda rolü olanlardan İranlı veya Arap sanılanların bir kısmının Türk oldukları da görülmektedir. Uzun zamanlardan beri öyle yazılıp öyle duyulduğu için, herkesçe bir hakikat sanılan bu yanlışlık, şu iki sebepten ileri gelmiştir:

- 1- İslâm dinine giren Türklerin, eski ulusal adlarını gavurluk nişanesi sayarak İslâm dinine mahsus sandıkları Arap adları almış, Müslümanlığa girmekle eski dinleriyle beraber milliyetlerini de unutmuş olmaları.
- 2- Orta zamanlarda Türk adının Seyhun ötesindeki bozkırlarda yaşayan göçebelere verilmesi, Horasan, Toharistan, Soğd ve Fergana gibi bölgelerde şehir hayatı yaşayan medenî Türklerin ise oturdukları şehirlere nispetle Horasanlı, Toharstanlı, Soğdlu... diye anılması (Günaltay, 1942: 177-178).

Meşhur Arap müellifi Cahız, Feth b. Hakan'dan naklen, Horasanlıların milliyetleri hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Horasanlılar ile Türkler kardeşirler. Bunların memleketleri aynıdır. Türkler ile Horasanlılar arasındaki fark, Araplar ile Acemler, Rumlar ile Slavlar, Zenciler ile Habeşiler arasındaki fark gibi değildir. Aksine bu iki sınıf arasındaki fark Mekkeli ile Medineli, bedevi ile şehirli, dağlarda oturan Tayy Kabilesi mensupları ile ovalarda oturan Tayy Kabilesi mensupları arasındaki fark gibidir. Horasanlılar ile Türkler, Allah'ın memleketlerine verdiği hususiyetler, her memleketin ahalisine ayrı olarak verdiği benzerlik, ahlâk ve dil yakınlığı Kahtanîler ile Adnanîler arasındaki yakınlıktan daha sıkı yakınlığa

sahiptirler...” Abbasî ihtilâlîne, yalnız Horasan sakinleri değil aynı zamanda Maveraünnehir ve diğer doğu eyaletlerinin halkı da katılmışlardır. Bu bölgelerde Türklerin yoğun bir şekilde bulunduğu da malumdur.

O halde Abbasî ihtilâlîni, Arapçı bir siyaset takip eden Emevîlere karşı aslen Fars olanların millî bir hareketi şeklinde yorumlamak hatalıdır. Abbasî partisi mensuplarından, kaynaklara aksedenler arasında muhtelif milletlere mensup kimselerin bulunması, malum ihtilâlî hareket noktasını açıklığa kavuşturmaktadır. Ekseriyetini Arap ve Fars unsurların meydana getirdiği Abbasî partisi arasında Türklerin de bulunması, bu hareket de onların da payının olduğunu göstermektedir (Yıldız, 2000: 77-78).

Araplar özellikle tarih kitaplarını yazarken diğer milletlerin örf, âdet ve hatta ırk unsurlarına bakmamışlardır. Tarih kitaplarını yazarlarken İran ve Horasan’da tanıdıkları Fars ırkının dışındakileri de İranlı gibi değerlendirmişlerdir. Çünkü karşılaştıkları düşman ordularının hemen hepsi Farsça konuşuyordu. Cahiz eserinde ısrarla Horasanlıların Türk olduklarını belirtmesine rağmen, birçok eserde Farsça konuşan ve bu yüzden Fars asıllı sanılan Horasanlılar hakkındaki bilgiler ve tanımlamaların birbirinin tekrarı şeklinde nakledildiği görülmektedir (Uslu, 1977: 22).

Muaviye ve haleflerinin peygamber ailesine karşı güttükleri kanlı siyaset, İslâm dinine karşı gösterdikleri saygısızlık, dindar Müslümanları kendilerinden uzaklaştırmıştır. Ümeyye oğullarına hasım olan zümrelerin başında Iraklılarla Hicazlılar geliyordu. Iraklılar, Ali-Muaviye kavgasında, evvelkinin tarafını tutmuş, Suriyelilerle mücadele etmişlerdir. Çarpışmalar, bu bölgede Şia denilen peygamber ailesi taraftarı bir parti doğmasını hazırlamıştı. Bu partiye bağlananlar, Ümeyye Oğullarının can düşmanı olmuşlardır (Günaltay, 1942: 179).

Bütün bu hoşnutsuzlukları, Ubeydullah b. Ziyad’ın Horasan valiliği esnasında Buhara ve civarı halkından birçoğunun esir edilerek Basra’ya sürülmesi daha sonra da Irak’ta Vasıt şehrini kuran Haccac’ın yine Ceyhun ötesindeki bölgeler halkından birçok aileleri zorla yurtlarından kaldırarak bu yeni şehre yerleşmeye icbar etmesi gibi icraatlar da Emevîlere karşı beslenen bu düşmanlığı büsbütün arttırmıştır.

Propagandacılar tarafından Ümeyye Oğulları saltanatını yıkarak Peygamber ailesinden birinin idaresi altında bütün Müslümanları müsavî tutacak bir devlet kurmak için hazırlanmış olan Soğd, Toharisan ve Harezmi Türkleri Ebû Müslim’in davetini şevk ve heyecanla karşıladılar.

Bunlardan büyük toprak sahipleri haracın tahammül edilemeyecek kadar artmasından, büyük tüccarlar, cizyenin çokluğundan, diğer bütün halk ise Arapların kendilerini Mevâlî saymalarından kızgın oldukları için Ebû Müslim'in bu davetini bir kurtuluş sesi gibi karşılamışlardır.

İradesindeki kuvvet kadar propagandacılıkta da maharetli olan Ebû Müslim, Türklerin Müslüman olanlarla olmayanlarını barıştırmıştır. Sonra bunları İranlı Şîîlerle birleştirerek önce vali Nasr b. Seyyar'ın sonra da Kirmanî'nin kuvvetlerini ezecek bir ordu kurmuştur. Nasr b. Seyyar bu halden haberdar olunca hiçbir vecihle Ebû Müslim ile meşgul olmaya mecal bulamamıştır (Taberî, 1983: 443). Nasr'ın valiliğine rağmen 124/742 yılında Horasan'da Abbasî davetine ciddiye kazandıran Ebû Müslim el-Horasanî Bûşeng, Belh, Çağaniyan, Tûs, Merv, Nesâ, Keş, Neseş, Âmul, Buhara gibi Herat'a da daîler tayin etmiştir (Uslu, 1977: 22).

Kirmanî ile birlikte, Horasan'ın merkezi olan Merv üzerine yürümüşlerdir. Emevîlerin en değerli valilerinden olan Nasr b. Seyyar idaresindeki kuvvetleri bozmuşlardır (Günaltay, 1942: 182,185). Ebû Müslim'in şahsında kenetlenen doğu halkı ve Abbasî halk ihtilâli, dalga dalga Horasan'ın bütün şehirlerine yayılıyordu. Ebû Müslim'in asıl gücünü, Toharistan halkı oluşturuyordu. Nizek Tarhan'ın memleketi olan Toharistan halkının ihtilâlin ön saflarında yer almalarının her halde bir manası olmadığı idi. Diğer taraftan ihtilâlin alevi, Aşağı Türkistan'a sıçramıştır. Baykent, Buhara ve Semerkant gibi Türk şehirleri ve buraların mahalli Türk hanları ihtilâli bütün gücü ile destekliyorlardı (Kitapçı, 2000: 160).

Emevî halifeleri ve devlet adamları Türk yurtlarında Nasr'ın valiliği ile başlayan huzur ve istikrar devrini getirmekte çok geç kalmışlardı. Zira siyah cübbe, siyah sarık ve kara sakalları ile Horasan'a gelen ve yerli halkın arasına sızan Abbasî ihtilâl ve propagandacıları, yani düatlar, Doğu halkını ve bu arada Türkleri siyah ihtilâl sancağı altına çoktan toplamış bulunuyorlardı. Artık bu zorba Emevîlerin ve despotik Arap idaresinin Türk yurtlarında daha fazla ayakta kalmaları mümkün görülmemekteydi (Kitapçı, 2002: 276).

Nasr b. Seyyar, Ebû Müslim ordularına karşı artık elindeki kuvvetle karşı koyamayacağını anlıyor ve durmadan Halife Mervan'dan yardım istiyor, ihtilâlin azametini anlatmaya çalışıyordu (Danışman, 1971: 74). Nasr, Halife Mervan ve Irak valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre'ye mektup yazarak Ebû Müslim'in hareketini ve İbrahim b. Muhammed'e davet ettiğini bildirerek yardım istemiştir (Sarıçam, 1997: 376). Ebû Müslim, Merv, Merv er-Rûd, Herat ve Nesa şehirlerine hakim olmuştur. Nasr ise Nişabur'da tutunuyordu. Abbasîlerin

ordusuna İmam İbrahim tarafından tayin edilmiş bulunan Kahtaba b. Şebîb komuta etmekteydi. Kahtaba, Tus yakınında Nasr'ın birliklerini mağlup etmiş ve artık Horasan'da Emevî kuvvetleri çökmüştür. Nasr daha fazla dayanamayacağını anlayınca Haziran 748'de Nişabur'u terk etmiştir. Bir müddet sonra Ebû Müslim karargahını Merv'den Nişabur'a nakletmiştir (Heyet, 1992: 431-432).

Ebû Müslim, çok büyük bir zafer kazanır kazanmaz Doğu Horasanlı halk arasında kahraman bir şahsiyet haline gelmiştir. Bu yavaş yavaş kendisini Maverâünnehir'de etkisini göstermiştir. Bununla birlikte 130/748'de bütün Doğu Horasan Ebû Müslim'in eline geçip, Nasr otoritesini tamamen kaybedince onun Maverâünnehir'deki valilerinin yerini gözle görülür bir huzursuzluk çıkmaksızın Ebû Müslim'in adamları almıştır (Gibb, 1930: 112).

Kûfe'de uzun zamandan beri Abbasî hareketinin faaliyet merkezi mevcut bulunuyordu. Bu zamana kadar, Ebû Müslim'le daimî surette irtibat halinde bulunan ve elçileri vasıtasıyla bu hareketi gizli olarak devam ettiren "Peygamber ailesinin veziri" Ebû Seleme, artık perdeyi atıp işlerin idaresini eline almıştır. Sülalenin ulusu Hâşim bir müddet önce halife Mervan'ın emriyle Humeyme'de tevkif edilerek Harran'a götürülmüştü. O, daha önce kendi taraftarlarına Kûfe'ye kaçmalarını tavsiye etmiş ve yerine, kardeşi Ebû'l-Abbas'ı halef tayin etmişti (Brockelmann, 1954: 107).

Kahtaba, Emevî ordularını üst üste yenerek Irak ve Suriye'yi ele geçirmiştir (Cahen, 1990: 57). Bu büyük mücadeleler sırasında Kahtaba'nın ölümü üzerine komutayı ele alan oğlu Hasan 2 Eylül 749'da Kûfe'ye girmiştir (Heyet, 1992: 432). 749 yılı ekim ayında Abbasîlerden on dört kişi Kûfe'ye varmışlardır. Şahsen yalnız İbrahim'le anlaşmış bulunan vezir Ebû Seleme, doğrudan doğruya tâbi olmak niyetinde değildi ve bunları Horasan'daki Abbasîlerden ayırmaya teşebbüs etmiştir. Ebû Seleme, Ali taraftarlarıyla bile anlaşmalar akdetmiş görünüyor, fakat Ali taraftarları henüz idarelerini eline teslim edecek hiç bir şahsiyet bulamamışlardı. Ebû Müslim'in bir mümessili, on iki Horasanlı reisi Ebû'l-Abbas'a göndermiş; bunlar da gelip kendisine biat etmişlerdir. Bunun üzerine Ebû Seleme'nin mukavemetten vazgeçmesi gerekti ve Ebû'l-Abbas 28 Kasım 749 tarihinde Kûfe camiinde, yeni sülaleye halkın biatını kabul edebildi (Brockelmann, 1954: 107).

Emevîlerin son halifesi Mervan, İran ve Irak'ın Abbasîlerin eline geçmesi üzerine Irak'a yürümeye ve Abbasîleri orada ezmeye karar vermiş ve bütün kuvvetlerini bir araya toplayarak büyük bir ordu meydana getirmiştir. Ebû Müslim'in kuvvetleri ile Ebû'l-Abbas'ın amcası Abdullah b. Ali, Mervan'ı karşılamaya hazırlanmışlardır. Büyük Zap Suyu kenarında

Emevîlerle Abbasîler arasında son büyük savaş olmuş, Mervan'ın ordusu yenilmiş ve Mervan kaçmak zorunda kalmıştır. Abbasîlerin ilk halifesi Ebû'l-Abbas'ın amcası Abdullah, Emevîlerin son halifesi ikinci Mervan'ı takibe başlamıştır (Esad, 1965: 67).

Ebû Müslim'in karargah komutanlarından Muhammed b. Sûl, Ebû Müslim'in emriyle batıya doğru hareket etmiştir. Halife Mervan ile ilk Abbasî halifesi es-Saffah'ın amcası Abdullah b. Ali arasında cereyan eden Büyük Zap Suyu Savaşı'nda Muhammed b. Sûl'un Abbasî ordusunun karargahında önemli hizmetlerde bulunduğu da bilinmektedir (Özaydın, 2002: 248).

Halife Mervan, Horasanlılar tarafından takip edilerek, Harran ve Şam üzerinden Mısır'ın bir limanı olan Ferma'ya kaçmıştır. Mervan 750 yılı Ağustos ayı başlarında Aşağı Mısır'da bulunan Busir'de yaptığı son muharebede maktul düşmüş, Abbasîler, bu çöken sülaleye karşı son derecede şiddet göstermişlerdir. Emevîler bütün Suriye'de takip edilerek yok edilmişlerdir. Bu sülaleden sadece halife Hişam'ın bir torunu kaçıp İspanya'ya gitmeye ve orada bir imparatorluk kurmaya muvaffak olabilmıştır (Brockelmann, 1954: 108).

Horasanlı Ebû Müslim, hilafet imparatorluğunun doğu bölgelerinde, Horasan ve Maveraünnehir'de gayr-i memnunların başına geçerek Emevî devletini yıkmaya ve Abbasîleri iktidara getirmeye girişmesiyle, İslâm dünyasında artık müsavât ve adalet devri açılmış ve Türklerin de kaderi değişmiştir (Turan, 1969: 139).

BÖLÜM 3: ABBASÎLERİN KURULUŞ YILLARINDA TÜRKLERİN FAALİYETLERİ

3.1. Türklerin Abbasî Hilafetinin İlk Yıllarındaki Hizmetleri

Abbasî ihtilâlini basit bir iktidar değişimi olarak telakki etmek yanlış olur. Zira bu ihtilâl, her bakımdan İslâm tarihi ve kültürü açısından bir dönüm noktası olmuştur (Pamukçu, 1994: 34). İslâm dünyasında Abbasîlerin yönetimi ele geçirmesi, idarî, askerî, siyasî ve ilmî alanlarda büyük değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Abbasî ihtilâlinin gerçekleşmesinde büyük pay sahibi olan ve sonrasında devletin idaresinde önemli mevkilere getirilen Horasanlılar başta olmak üzere mevâlî sınıfı, toplumda eşit bir sosyal statü elde etmiştir (Yılmaz, 2006: 35-36).

Yeni devir eskisinden en bariz olarak dine karşı takındığı tavırla ayrılmıştır. Abbasîler, Emevîler tarafından tazyik altında tutulmuş olan İslâmî iktidara gitmemiş olmakla övünüyorlardı. İfadelerine göre, artık kaybolmaya yüz tutmuş olan Peygamber geleneklerini tekrar canlandırmak istiyorlardı. Hukuk bilginlerini o vakte kadar oturdukları Medine'den Bağdat'a kendi yanlarına çekerek siyasî meseleleri de hukûkî şekil altında ele almak ve Kur'an ile Sünnet'e göre karar vermek hususunda daima onların reyini almışlardır (Wellhausen, 1963: 266).

Abbasîler, iktidarı Suriyeli Araplardan alarak daha yaygın biçimde ülkeye dağıttılar; Horasanlılara iltimas geçmiş iseler de, başkentlerini Irak'ta kurdular (Bağdat şehri bu amaçla inşa edildi) ve hiçbir bölgenin, belki Suriye hariç, diğerlerine karşı ayrıma tabi tutulmamasına gayret ettiler. Aynı zamanda, eski Arap aileleri ile fethedilmiş ülke nüfusundan gelen (ve çoğunun bir Arap kabilesiyle herhangi bir akrabalık bağına sahip bile olmadığı) yeni Müslümanlar arasında göze batan bir ayırım yapmadılar (Hodgson, 1993: 228).

Abbasîler iktidara gelirken Hz. Muhammed'in akrabaları olarak onun karizmasını kullanmışlar, kitlelerin Hz. Muhammed ve ailesine duyduğu sevgisini kendi iktidarlarının meşruiyeti için dayanak yapmaktan çekinmemişlerdir. İktidarı ele geçirebilmek için halkın dinî duyarlılığını kullanma yoluna gitmişler, iktidarlarının meşruiyetine dinsel dayanaklar bulmaya çalışmışlardır (Zorlu, 2006: 23-24). Propagandistler, "Horasan yiğit yatağıdır; Allah bir kavme gazap edince, üzerlerine Horasanlıları gönderir"; "Cahiliye ve İslâm döneminde Horasan'dan hiçbir ordu çıkmamıştır ki zafere ulaşmadan geri dönmüş olsun"; "Horasan tarafından kara bayraklar görüldüğü zaman onları karşılamaya gidiniz, zira bunların içinde

mehdî vardır” gibi hadisler uydurmuşlardır (Çetin, 1998: 236). Abbasîlerin iş başına geçeceklerine dair bazı haber ve rivayetler, daîler tarafından halka duyurulmuştur. Sonuç olarak Abbas oğulları, Emevîlerin son dönemlerindeki muhalif grupların bazılarını saflarına çekip 30 yıldan fazla süren bir propaganda sonunda emellerine kavuşmuşlardır (Atçeken, 1997: 140).

Emevîlerin ortadan kaldırılmaları suretiyle İslâm tarihinde gerçek manada Arap devleti son bulmuş, Abbasîler adı altında daha çok Arap olmayan Müslümanların devlete hakim olduğu yeni bir devir başlamıştır. Ayrıca Iraklılar, Suriyelilerin hakimiyetinden kurtulmuşlar, Şîîler öçlerinin alındığına kani olmuşlardır. Ancak Şîîlerin Abbasîlerin yanında yer alırları fazla sürmemiştir. Aslında Hz. Ali taraftarları (Şî'a) ile Abbas oğulları ve taraftarlarının birlikte çalışmaları, sadece müşterek düşmana karşı duyulan bir nefretin neticesi olarak ortaya çıkan bir ittifak olmuştur (Terzi, 1986: 26). Abbasîlerin Horasan'da ve başka yerlerde Ehl-i Beyt şehitlerinin intikamını almak için ortaya atılmışlar rolünün oynadıkları ve Hâşimîlerle müşterek hareket ettikleri halde, iktidarı ele geçirdikten sonra onlara sırt çevirdikleri ve hatta iktidarlarına zararlı buldukları için onlara düşmanca tavır takındıkları görülmektedir (Hatipoğlu, 1967: 61).

132/750 yılında Emevî devletinin yıkılmasını müteakip Abbasîler iktidarı ele geçirerek Hz. Ali Evladını yönetimden uzak tuttular ve onlara karşı cephe almışlardır. Kurulması için birlikte hareket ettikleri yeni rejim tarafından aldatıldıklarını gören Hz. Ali Evladı muhalefet ederek daha önce olduğu gibi bu dönemde de tekrar hilafetteki haklarını almak için mücadeleye giriştiler. Emevîlerin yıkılıp Abbasîlerin iktidara gelmesiyle birlikte, bu sefer, ikisi de Hâşim oğullarından olmak üzere iki ayrı grup ortaya çıkmıştır. Biri Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve damadı Hz. Ali evladı ve taraftarları; diğeri, Hz. Peygamber'in amcası olan dedeleri Hz. Abbas'ı öne süren Abbas oğulları ve onların iktidarını destekleyenler. Abbasîler otoritelerini sağlamak için Hz. Ali taraftarlarına Emevîlerden daha sert davrandılar ve bu iki grup arasındaki mücadele gizli ve açık şekilde başlamış oldu. Abbasîlerle Hz. Ali Evladı arasında başlayan mücadele sürekli devam etmiştir. Kendilerinin hilafete daha fazla hak sahibi olduklarına inanan Hz. Ali Evladı her fırsatta isyan etmiştir. Her yeni Abbasî Halifesi hilafete geçtiğinde Hz. Ali Evladından bir şahsiyet çıkıyor halkı kendisine biata davet ediyor, sonra savaşıyor, öldürülüyor ya da yakalanıp hapsediliyor veya çeşitli desiselerle zehirletilerek ortadan kaldırılıyordu. İlk Abbasî Halifeleri Mansûr, Hâdî (785-786) ve Harun Reşid (786-809) dönemlerinde Hz. Ali Evladı önderliğinde girişilen isyan hareketleri şiddetle bastırılarak liderlerinin öldürülmeleri ile son bulmuştur (Kırkpınar, 1996: 105-106).

Daha önce Abbasî ihtilâlin gerçekleşmesinde Ebû Müslim'in yanı sıra; Horasanlıların, Toharistanlıların, Buhara ve Harezmlilerin de büyük rollerinin olduğunu, hemen hemen bütün kaynaklarca bunun doğrulandığını ve bu şehirlerin halkının büyük bir çoğunluğunu ise Türklerin oluşturduğunu söylemiştik (Pamukçu, 1994: 13-14). Hicrî III. asır, yani tebe-i tabîiler devri, Türkler için gerçekten de bam başka özellikleri olan bir devir olmuştur.

Emevîlerin Ehl-i Beyt'e saygısız, despotik idaresi yıkılmış ve onların yerine, büyük ölçüde hem Horasanlı hem de Orta Asya Türklerinin destekledikleri ve bilfiil görev aldıkları ihtilâl sayesinde Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'a nispetle Abbasîler iktidara gelmişlerdir. Onların böyle kanlı bir ihtilâl sonucu yıkılıp gitmesi ve Abbasîlerin tarih sahnesine çıkmaları, bir bakıma Türklerin de hayrına ve yararına olmuş ve hilafet ülkelerindeki Türk varlığı için bir patlama devri başlamıştır (Kitapçı, 1993: 123).

Türklerin bu dönemde ilim, kültür ve siyaset sahnesine çıkmaları, birdenbire ve yapay bir şekilde gerçekleşmemiştir. Türkler, yıllar süren bir deneme süreciyle birlikte yavaş yavaş devlet yönetimine ağırlıklarını koymuşlardır (Barthold, 2004: 59). Türkler, başlıca rolü oynadıkları Ebû Müslim ihtilâlinde muvaffak olunca, bu hareketin yarattığı Abbasî Devleti'ni benimsemişlerdir. Bir taraftan yeni kurulan Abbas Oğulları İmparatorluğu'nda önemli yerler almaya, diğer taraftan da Ebû Müslim'in yardımıyla yurtlarına göz diken Çinlilere karşı koymak tedbirlerini aramaya başlamışlardır (Günaltay, 1942: 188).

İlk Abbasî halifesi Ebu'l-Abbas, çıkardığı bir emirnâme ile Müslüman olanlardan asla cizye alınmamasını isteyerek, adaletsizliği önlemeyi hedeflemiştir. Artık görevlere getirilebilmek için de ehliyet ön plana çıkarılmıştır. Böylece bir asırdan beri karşılıklı mücadeleler tarzında devam etmekte olan Türk-Arap ilişkileri yeni bir görünüm kazanmıştır. Bu yeni durumun ortaya çıkışında Talas Savaşı'nın da önemli bir yeri vardır (Yazıcı, 2000: 35). 133/751 yılındaki Talas Savaşı'nda Türklerin Müslümanlarla Çin'e karşı birlikte hareket etmesi, Türklerle Müslümanların münasebetleri bakımından bir dönüm noktası olmuş, iki taraf arasından devam eden karşılıklı mücadeleler, bu tarihten itibaren yerini sulh ve dostça münasebetlere bırakmıştır (Kırkpınar, 2002: 352).

Bunun sonucunda ise, Türklerin tedricen İslâm Devleti hizmetine girmeleri, Müslümanlığın kabulünün hızla artması görülmektedir. Tabiatıyla Türkler arasında İslâmiyet'in yayılması Türk ve İslâm tarihleri açısından olduğu kadar, dünya tarihi açısından da önemli bir gelişmedir. Talas Savaşı'nın en önemli sonucu da, böyle bir gelişmeye imkan hazırlamasıdır (Yazıcı, 2000: 37-38).

Ebû Müslim ihtilâli, onları imparatorluğun içlerine götürmek suretiyle mukadder yola sokmuş oluyordu. İhtilâlin doğurduğu devlette bütün Müslümanların –ırk farkı olmaksızın- her hususta müsavî ve egemenlikte ortak olmaları, Türklere evvelce ısınmamış oldukları Müslümanlığı sevdirmeye başlamıştır. İhtilâl hareketine karışmış olan Toharistanlı Türklerden bazılarının ilk Abbasî halifelerinin nüfuzlu danışmanları olmaları, finans ve yönetim işlerini ellerine almaları; onlara, yüksek yetenekleri ile çok geçmeden yeni imparatorluğa hakim olacakları kanaatini vermiştir.¹³ Doğu eyaletlerinin halkı, özellikle Horasanlılar, Abbasîlerin zaferi kazanmasında büyük rol oynadıklarından, devletin askerî ve idarî kadrolarının büyük bir kısmı önce İranlıların, sonra Türklerin eline geçmiştir (Günaltay, 1942: 189-190). Türkler Abbasî Devleti'nin gerek askerî ve gerekse idarî kadrolarında etkin bir biçimde görev almışlardır (Merçil, 1985: 1).

Talas zaferinden sonra, Abbasîlerin mevâlîye karşı takip etmeye başladıkları yeni siyasetlerinin de etkisi ile Türkistan'da büyük kitlelerin İslâmiyet'i seçtiği görülmektedir. İşte bu yeni Müslüman Türk unsuru kısa zamanda hilafet merkezine doğru akmaya başlamıştır (Algül, 1987: 28-29).

Emevîler döneminde İslâm Devleti birçok ulusu birleştiren bir büyük devlet olduğu halde, hanedanın sürdürdüğü politika dolayısıyla bu milletlerin hepsini devlet hizmetine tam olarak alamamıştır. Halbuki Abbasîleri iktidara getiren harekette Mevâlînin önemli katkıları vardı ve Abbasî Hilafeti de daha sonra devlet hizmetlerinde Mevâlîden, yeteneklerine göre eşit biçimde faydalanma yoluna gidecektir. Bu arada başta, ilk defa bu sırada ortaya çıkan vezaretle birlikte birçok idarî ve askerî kadrolarda İranlılar yer aldılar. Türklere önceleri az, daha sonra gitgide sayıları ve ağırlıkları artmak üzere askerî alanda görev aldılar.

Türklerin İslâm Devleti'nde askerî hizmetlere çok daha önceden beri alınmakta olduklarını da ifade etmemiz gerekir. Nitekim 642'de Ahnef b. Kays ile başlayıp 707'de Kuteybe b. Müslim'in Buhara ve Semerkant'ı fethine kadar süren devrede, gerek esir düşen ve gerekse antlaşmalar sonucunda verilen çok sayıda Türk, İslâm devleti hizmetine alınarak, özellikle de orduda istihdam edilmişlerdir. Bir örnek olarak, Muaviye'nin Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın 674'te, Buhara melikesi Kabac Hatun ile yapmış olduğu antlaşma sonucu, Buharalı iki veya dört bin genci savaş ganimeti olarak almasını gösterebiliriz. Özellikle okçulukta mahir oldukları ifade edilen bu gençler, Araplarla karıştırılmayarak Basra'da kendi adlarıyla

¹³ Bu görevlerde bulunan Türkler arasında Hammad et-Türkî, İnak et-Türkî gösterilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Pamukçu, 1994: 76,144).

anılacak olan es-Sikketü'l-Buhariyye (Buharalılar Caddesi)'ye yerleştirileceklerdir. Bir başka örnek ise, Hz. Osman'ın oğlu Said b. Osman'ın Semerkant'tan aldığı binlerce Türk gencidir.

Emevîler dönemi için bu örnekleri artırmamız mümkündür. Nitekim Maveraünnehir bölgesindeki fetihlerde başta Kuteybe b. Müslim olmak üzere, İslâm orduları komutanlarının mahalli birliklerden sıkça faydalanmış oldukları bilinmektedir. Bununla birlikte Emevîler döneminde İslam Devleti'nin çeşitli kademelerinde görev alan Türklerin sayılarının çok da abartılmaması gerekmektedir (Yazıcı, 2000: 41-42). Emevîlerden İranlıların ve Türklerin desteğiyle bir ihtilâl ile iktidarı alan Abbasî yönetimi, bir süre sonra Emevî yanlısı olmaları ve diğer bazı sebeplerle güç kaybına uğrayan Arap birliklerin yerini hızla alarak yönetimi ele geçirmeye çalışan İranlılara karşı denge sağlamak üzere Türklerden oluşan Hassa Ordusu/Muhafız Alayı kurmuştur (Günay, 2006: 165). Böylece Abbasî Devrimi'nden sonra 100 sene içinde yavaş yavaş Arap unsuru orduda bilinçli olarak azaltılmıştır (Azimli, 2002: 364).

Muhafız ordusunun önemli ve etkin bir unsurunu Türklerin teşkil ettiğini görmekteyiz. Türk birliklerinin halifelerin muhafız ordusunda yer alışlarını Abbasîlerin ikinci Halifesi el-Mansûr zamanına kadar indirmek mümkündür. el-Mansûr Bağdad şehrini yaptırmış ve bu şehri Abbasî hanedanı ve ordusu için müstahkem bir mevki haline getirmiştir. El-Mansûr'un Bağdad'a yerleştirdiği Horasanlı askerî birlikler arasında Türklerin de bulunmuş olması ihtimal dahilindedir. Bu hususta açık ve kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Türkler ile meskûn bazı bölgelerin yarım asırdan beri İslâm Devleti hakimiyetinde bulunması buralarda yaşayan halkın İslâmiyet'i kabul ederek bazı haklar elde edebilmeleri ve Türklerin askerî sahadaki kabiliyetlerini yakından tanımış olan el-Mansûr'un, yeni askerî birliklerini Arap olmayan unsurlardan meydana getirirken onlara da bu saflarda yer verebileceği dikkate alınmalıdır. Ayrıca "Horasanlılar" deyimini ile sadece Farslar kastedilmemekte, onların yanında önemli sayıda Türklerin de bulunabileceği düşünülmektedir. Çünkü Horasan Türkistan'ın bir bölümünü içine almaktadır (Terzi, 1986: 46-47).

Orduda Arap birlikleri önemlerini kaybetmiştir. Daimî birlikler hariç diğerlerine ücret verilmemeye başlanmıştır. Çünkü ordu şimdi ücretli askerlerden, muvazzaf birliklerden oluşuyordu. Ordunun çekirdeğini halifeye bağlı Horasanlı hassa birlikler meydana getiriyordu; bunlar idarenin başlıca dayanağı idiler. Arabü'd-Devle (hanedana bağlı olan Araplar) adı verilen ve rejime bağlı olan Arapların oluşturduğu diğer bir sınıf bir müddet için devam ettirildi, fakat çok geçmeden bunlar önemlerini kaybettiler (Lewis, 2003: 119). Abbasîler, İranlılara istinaden Arapları, Araplara istinaden İranlıları tenkil ettikten sonra her

iki milletin hücum ve taarruzlarına hedef olmuştur. Onları bu hücumlara karşı muhafaza edecek asker gerekmekteydi (Hilmi ve Nur, 1982: 353). Daha sonra ordu arasına, çoğunluğunu Asyalı Türklerin alındığı hususî eğitime tabi tutulan kuvvetler alınmaya başlanmıştır (Lewis, 2003: 119).

Abbasî halifelerinin hizmetini kabul eden Türkler, Müslüman olmak mecburiyetinde değildiler (Hilmi ve Nur, 1982: 353). Türklerin Abbasî ordusuna alındıkları sırada köle oldukları belirtmektedir. Bu hükmü vermeye iten sebepler arasında, kaynaklarda bu konuda çok açık ifadelerin bulunmaması önemlidir. Halife Me'mun (813-833) ve Mu'tasım (833-842) dönemlerinde planlı bir biçimde ve büyük topluluklar halinde Türklerden askerî birlikler oluşturulurken, İslâm kaynakları bunları, yalnızca Etrâk diye isimlendirmek yanında Mevlâ (çoğulu Mevâlî), Gılmanu'l-Etrâk veya Memlûk tarzında nitelemişlerdir. Burada geçen son iki kelimenin anlamları içerisinde köle manası bulunmakta ise de, bu mana kelimelerden anlaşılması gereken ilk anlam değildir. Nitekim Arap dilinde köle karşılığında Abd ve Rakîk kelimeleri de bulunmaktadır.

Türkler için bu iki kelime/sıfatın hiç kullanılmamış olmasına rağmen, bir kısım Avrupalı araştırmacının kesin olarak Türkler anlamındaki "el-Etrâk" kelimesini bile Türk köleleri şeklinde tercüme etmiş olmaları dikkat çekicidir. Gerçekte hem Emevîler hem de Abbasîler dönemlerinde, İslâm devletlerinde köle istihdamı geçerli bir husus olmuştur. Büyük şehirlerde köle ticareti ve bunların satıldıkları özel pazarlar bulunuyordu. Buralara değişik kaynaklardan temin edilerek getirilen esir ve köleler, daha ziyade, ziraat ve benzeri insan gücünü gerektiren işler için satın alınırlardı.

Halbuki İslâm Devleti hizmetine giren Türkler hiçbir zaman tarlada, bağda, bostanda çalıştırılmamışlar, kaynaklarda çobanlık yaptıkları şeklinde kayıtlar da yer almamıştır. Bütün bu nedenlerle onların İslâm Devleti hizmetine girmelerinde, karşılıklı antlaşma ve netice itibarıyla kendi arzularının öne çıkmış olduğunu kabul etmemizin gereği ortaya çıkmaktadır. Bunlardan başlangıçta esir veya köle statüsünde olanların da bir süre sonra ücretli asker (Mürtezika) statüsünü kazandıkları da şüphesizdir (Yazıcı, 2000: 42-43).

Araplar, Türkleri, İslamiyet'ten sonra Araplar arasında doğan iç mücadeleleri bilmedikleri ve bunun tarafı olmadıkları; merkezî hükümete bağlı olacakları; askerî yeteneklerinin mükemmelliği; at üstünde hedefi vurdukları; mertlikleri ve cesaretleri; yeni girdikleri dinin heyecan ve coşkusunu taşıdıkları; israf, lüks ve riya bilmedikleri; entrika çevirmedikleri için tercih etmişlerdir. Bu nitelikleri önemsenen ve tercih edilen Türkler zaman içinde orduda

Arap ve İranlılar azalırken çoğunluk haline gelmişlerdir. 9. yüzyılın ikinci çeyreğinde Türkler orduda hakimiyet kurduktan sonra devlete de hakim olmuşlardır. Hassa Ordusu, Abbasî Devleti'ni yıkılmaktan korumuş, iç isyanları bastırmış, Anadolu'da fetihler yapmıştır. Ancak ordu güçlendikçe hakimiyet alanlarını da genişletmiş, bürokrasi de Türklerin eline geçmiştir (Günay, 2006: 165).

Türkler Abbasî ordusunun en seçkin sınıfını oluşturuyordu. Abbasî tarihinde ilk defa Türk komutanlarının halife yanında seferlere katıldığı ve isyanların bastırılmasında görevlendirildiği görülmektedir (Terzi, 1986: 119,121,123).

Abbasî devletinin en güçlü halifelerinden olan Ebû Cafer el-Mansur döneminden itibaren durum yavaş yavaş Türk unsurun lehine gelişir. es-Sealibi, Mes'ûdî ve Suyûtî gibi müelliflerin bildirdiklerine göre Türkleri devlet bünyesinde istihdam eden ilk Abbasî halifesi el-Mansur olmuştur. Bu Halife döneminde Türkler, devletin başkenti Bağdat'ın inşasında görüş serdedecek kadar söz sahibi olmuşlardı. Türkî lakabıyla anılan Hammad, Mübarek, Fereç, Şakir ve Beşir gibi dönemin ünlü komutanları da hep bu devirde adlarından söz ettirmeye başlamışlardır. Mansur döneminden sonra, Türklerin Abbasî devleti ve toplumu bünyesinde belli bir potansiyel oluşturduklarına nüfuzlarının giderek derinleştiğine şahit olunmaktadır (Pamukçu, 1994: 18).

Müslüman camiasına giren Türklerin Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun mülkî, siyasi, idarî ve askerî en yüksek mevkilerine çıkmaları Ceyhun nehri ötesinde bu camiaya karşı büyük bir ilgi uyandırmıştır. Fergana, Uşrusana, Toharistan bölgelerinden, hatta Seyhun ötelere Bağdat'a doğru bir insan akını başlamıştır. Artık bu bölgelerdeki beyler nezdinde Bağdat'a bağlılık, Şam'a bağlılık gibi şerefsizlik sayılmıyordu. Anası Türk olan Halife Me'mun'un, Prenslüğünde Horasan valisi iken Türklere karşı güttüğü anlayışlı siyaset, bu akını ve bu ilgiyi büsbütün arttırmıştır. Bu bölgelerin Müslüman Türkleriyle görüşüp konuşan Kaşgar, Yedisu Türkleriyle Çu nehri boylarında oturan Karluklar Seyhan boylarında yurt tutan Oğuzlar, bağlı buldukları Budizm, Maniheizm ve Şamanizm dinlerini bırakarak bu yeni camiaya karışmağa namzet olmuşlardır.

Abbasî halifeleri de devlet ve ordu işlerini Türklerin eline bırakmayı siyasal çıkarlarına daha uygun buluyorlardı: Ebû Müslim ihtilâli ile yani Türklerle İranlıların yardımıyla hükümete geçen Abbas Oğulları, geniş imparatorluğu idare etmek ve korumak işinde Araplara güvenip dayanmazlardı. İranlılardan bazıları da, fırsattan istifade ederek eski Sâsânî kısıralığını diriltmek hevesine düşmüşlerdi. Bu sebepten Abbasîler, imparatorluğun müdafaası,

saltanatlarının korunması işinde emniyet edilecek erleri ancak Türkler arasında bulacaklarını anlamışlardır. Türkler, gerek askerlik ve gerek idare ve inzibat itibarıyla diğer kavimlere üstün olduklarını göstermişler, yüksek seviyeleriyle her hususta kendilerine güvenilebileceğini ispat etmişlerdir.

Türklerin bir amacı vardı: Bu büyük İslâm İmparatorluğu'na hakim olmak. Anaları Türk olan Halife Me'mun ile Mu'tasım'ın siyasetleri, Türklere bu amaca erişmek yolunu tamamıyla açmış oluyordu (Günaltay, 1942: 191-193).

Araplar Türkleri, dolaylı bir biçimde de olsa, İslâmiyet'ten önce tanımışlardır. İslâmiyet'le birlikte dolaylı ilişkiler olmuş, bunu İran'ın fethinden itibaren doğrudan münasebet dönemi takip etmiştir. Ömer b. Abdülaziz dönemi hariç Emevîler dönemi bir *Mücadeleler Devresi* olarak tanımlanmaktadır. Abbasîleri iktidara getiren hareketin içinde de yer alan Türklerle Arapların ilişkilerinde 751 Talas Savaşı bir dönüm noktası oluşturmuştur. Artık *Dostane İlişkiler Devresi* başlamış, bunu da *Hizmet Safhası* takip etmiştir. Tabiatıyla bu tezahürler Türklerin İslâmiyet'i kabulünde de akislerini bulmuştur (Yazıcı, 2000: 52).

Abbasî halifelerinin Araplara ve İranlılara karşı menfî tutumları, yeni bir unsurun, Türklerin devletin çeşitli kadrolarında nüfuz sahibi olmaları neticesini doğurmuştur. Türkler, Araplar tarafından askerî yönleriyle tanındıkları için, önceleri bu sahalarda istihdam ediyorlardı. Fakat kısa zaman içinde, çok sayıda Türkün hilafet ordusu saflarına alınmasıyla, denge Türkler lehine bozulmuştur. Türklerin büyük gruplar halinde Abbasî devletinin askerî ve idarî kadrolarında yarım asırlık faaliyetleri, Türk tarihinin umûmî seyri bakımından büyük önem arz etmektedir (Yıldız, 2000: 228,230).

3.1.1. Züheyr et-Türkî

Mansur döneminde görev yapan Türkler arasında Züheyr et-Türkî, Mübarek et-Türkî ve Hammad et-Türkî tanınmaktadır. Fakat çok tanınan bu üçü yanında kaynaklarda geçmeyen Türklerin de önemli bir sayıya ulaştıklarında şüphe yoktur (Yazıcı, 2000: 44). Halife, Hemedan işlerini idare etme görevini Züheyr et-Türkî'ye havale etmiştir. Huz'a kabilesinin mevlâsı olan Züheyr, Ebû Nasr'ı, Hemedan'da hapsedmiş, fakat bir müddet sonra halifeden aldığı mektupta, onun Şehrzor'a vali tayin edilmesi sebebiyle serbest bırakılması emredildiği için onu salıvermiştir. Fakat bir gün sonra, onun katlini emreden ikinci mektubu aldı ise de artık iş işten geçmiştir. Çünkü Ebû Nasr, Hemedan'dan ayrılmıştır. Bu sebeple Züheyr halifenin emrini yerine getirememiştir (Yıldız: 342).

Züheyr et-Türkî'nin adına ilk olarak halife Mansur döneminde Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra patlak veren olaylar sırasında rastlanılmaktadır (Pamukçu, 1994: 79). Züheyr daha sonra Hemedan'da devleti temsilen vali veya âmil olarak görev yapmıştır (Yazıcı, 2000: 48). el-Mansûr'un Abbasîlerin iktidara gelmesinde en önemli rolü oynayan Ebû Müslim'in nüfuzundan rahatsız olup bir hile ile onu katlettirdikten sonra kendisini destekleyen ve Abbasî davetçilerinden olan Ebû Nasr Malik b. Heysem'in tesirsiz hale getirilmesi işini Züheyr et-Türkî'ye havale de ettiği bilinmektedir (Kırkpınar, 1997: 83).

İslâmiyet'i ne zaman kabul ettiği, Hemedan'a vali olmadan önce idarî ve askerî kadrolarda çalışıp çalışmadığı, ihtilâl esnasında faaliyet gösterip göstermediğini tespit mümkün olmamaktadır. Züheyr'in, Huz'alı nakibler vasıtasıyla bu davayı kazanılmış ve -kaynakların belirtmemesine rağmen- Abbasî ihtilâli esnasında bazı faaliyetlerde bulunmuş olduğu tahmin edilebilir.

3.1.2. Mübarek et-Türkî

Mübarek et-Türkî, Abbasî devletinin ilk yıllarında şöhret bulmuş, orduda komutan rütbesine kadar yükselmiş tecrübeli bir asker, aynı zamanda da dirayetli bir devlet adamıdır (Pamukçu, 1994: 83). Bağdat kurulduğu zaman halifenin önemli kumandanlarına iktalar verdiğini, bunların arasında Mübarek et-Türkî'nin de bulunduğu görülmektedir. Daha sonraki halifeler devrinde de bazı faaliyetlerde bulunacak olan Mübarek, Mansur'un ve Halid b. Bermek'in güvenilir adamları arasında olmuştur (Yıldız, 2000: 82). Mübarek et-Türkî, Abbasîlerin ilk dönemlerinde ordu komutanlığında bulunarak, çeşitli isyanların bastırılmasında görev üstlenmiştir (Yazıcı, 2000: 48). Mübarek et-Türkî, Halife Hâdî zamanında Hz. Ali Evladından Hüseyin b. Ali'nin isyanını bastırmaya da memur edilmiştir (Kırkpınar, 1997: 83).

3.1.3. Hammad et-Türkî

Taberî, Bağdat'ın kurulması ile ilgili haberleri, Hammad et-Türkî adındaki bir râviden nakletmektedir. Bu rivayetler umumiyetle Halife Mansur'un yeni merkez hakkındaki düşüncelerini aksettirmektedir. Yine Taberî'de bulunan diğer rivayetlerden, Hammad'ın, Halife Mansur'un yakın adamları arasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Hammad et-Türkî, Bağdat'ın kurulmasında vazife almıştır. Çünkü halifeye yakın olmayan ve Bağdat'ın inşası esnasında hazır bulunmayan bir şahsın, şehrin kuruluşu hakkındaki rivayetleri Mansur'un düşüncelerini aksettirecek şekilde nakletmesi oldukça zordur (Yıldız, 2000: 82).

Hammad et-Türkî'nin nerede ve ne zaman doğduğu, Halife Mansur'un hizmetine ne zaman ve hangi şartlar altında girdiği ve bu dönemden önce İslâm devletine herhangi bir hizmette bulunup bulunmadığı da bilinmemektedir. 769 yılında, bölgenin ziraî ve ekonomik düzenini sağlamak amacıyla, Halife Mansur tarafından âmil olarak Sevad'a göndermiştir (Pamukçu, 1994: 76-77).

Mansur hilafet makamına geldiği zaman Abbasî Devleti'nin gerçekten de temelini atmıştır. Önemli makamlardan biri olan Hicâbet makamına sadakat ve hizmetinden pek emin olduğu Hammad'ı getirmiştir. Halifeler Türkleri istihdam işinde o kadar ileri gittiler ki, artık Arapların devlet işlerinde öncülük ve tercihleri ortadan kaybolmuştur. Bir nevi' Başbakanlık Müsteşarlığı gibi bir makam olan Hicâbete Abbasî Halifeleri büyük önem vermişler ve bu makama atanacak kimseler üzerinde titizlikle durmuşlardır. Liyâkat ve dirâyetleri yanında güçlü, kuvvetli, yakışıklı, heybetli, oturmasını kalkmasını bilen kimseler üzerinde durulurdu ki artık Türkler bu görev için biçilmiş kaftan gibi idiler.

Mansur'la başlayan bu hicâbet makamına Türklerden hacîp tayin etmek Abbasî halifeleri arasında bir nevi' gelenek haline gelmiştir. Bu durum bile Abbasî devletinde Türklerin nüfuz ve hakimiyetlerinin nerelere kadar uzandığını apaçık göstermektedir (Kitapçı, 1976: 27-30). Hammad et-Türkî, Mansur döneminde Bağdat'ın kuruluşunda daima Halifenin yanında bulunmuş, yönetimin en güvendiği kişilerden biridir (Yazıcı, 2000: 48).

Mansur'un halifeliği esnasında Abbasî imparatorluğunun hizmetinde çeşitli vazifeler ifa etmiş olan ve kaynaklarda tespit edebildiğimiz bu şahıslar adı geçen halife devrinde Türklerin durumu hakkında umûmî bir hükme varmamıza imkan vermemektedir. Fakat kaynaklarda mevcut diğer rivayetler, Mansur devrinde devlet hizmetinde çalışmış olan Türklerin yalnız bu şahıslardan ibaret olmadığını da göstermektedir. Halife Mansur, Oğlu Mehdi'ye şu vasiyette bulunmuştur: "Mevâline teveccüh ile bak. Kendilerine iyilikte bulun. Onları kendine yaklaştırmaya çalış. Onlardan çok dost edin. Çünkü bir sıkıntıya düşersen onlar senin yardımına koşarlar. Horasan halkını husûsî surette tavsiye ederim. Çünkü onlar bu devlet uğrunda mallarını ve canlarını feda etmiş en büyük yardımcıların ve taraftarlarıdır".

Bu rivayetlerden anlaşılacağı gibi Mansur devrinde, kaynaklara aksetmeyen, fakat devlet hizmetinde bulunmuş olan daha başka Türkler de vardır. Ayrıca Mansur'un Bağdat'a iskan ettiği askerî birlikler arasında Türklerin bulunduğu da ihtimal dahilindedir. Gerçi bu hususta kesin bir bilgiye sahip değiliz. Fakat Türkler ile meskûn bazı bölgelerin yarım asırdan beri İslâm devleti hakimiyetinde bulunması, buralarda yaşayan ahalinin İslâmiyet'i kabul ederek

bazı haklar elde edebilmeleri ve Türklerin askerî sahadaki kabiliyetlerini yakından tanımış olan Mansur'un yeni askerî birliklerini Arap olmayan unsurdan meydana getirirken onlara da bu saflarda yer verebileceği dikkate alınmalıdır (Yıldız, 2000: 82-83).

SONUÇ

Türklerle Arapların ilk münasebetleri İslâm öncesi dönemde Sâsânîler aracılığıyla dolaylı yoldan olmuştur. Arabistan'ın coğrafi konumu, Türklerin göç yolları üzerinde olmayışı gibi sebepler, Türk-Arap siyasî münasebetlerin gelişme ve büyümesini önlemiştir. Cahiliye devrinden itibaren Arapça şiir ve eserlerde Türkler hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu da bize Arapların, daha o devirlerde Türkler hakkında bilgiye sahip olduklarını göstermektedir.

İslâmiyet'in ortaya çıkışından sonra, Hz. Muhammed döneminde de Türklerin bilindiği fakat Türklerle ciddi münasebetlerin olmadığı görülmektedir. İslâmiyet'ten sonra Türklerle Araplar arasındaki ilk ciddi münasebetler Hz. Ömer döneminde İran'ın fethedilmesiyle başlamıştır. Bu devirden itibaren Müslüman Araplar, fetihler münasebetiyle hem Orta Asya'da hem de Kafkasya'da Türklerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu münasebetlerin savaşlar şeklinde olmasından dolayı henüz pek dostane ilişkiler gelişmemiştir.

Emevîler döneminde ise devletin uygulamış olduğu yanlış politikalar sebebiyle Türk-Arap ilişkileri olumlu yönde gelişme gösterememiştir. Emevîler, Arap olmayan Müslümanları ikinci sınıf vatandaş olarak görmüşler ve bu durum, içlerinde Türklerin de bulunduğu "mevâlî" olarak adlandırılan grubun Emevîlerin ortadan kaldırılmasında aktif bir rol oynamalarına zemin hazırlamıştır. Kuteybe b. Müslim, Mervan b. Muhammed gibi valiler ile Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz dönemleri istisna edilirse ilişkiler tamamen askerî boyutta olup, birbirleriyle sürekli savaşmışlar ve karşılıklı olarak çok kayıplar vermişlerdir. Ömer b. Abdülaziz, İslâm dininin, Emevî Devleti'nin geniş hudutları içinde yaşayan; dil, din ve ırk bakımından farklı unsurlar arasında yayılmasını amaçladığı için bu dönemde Türklerle Araplar arasında dostane münasebetlerin temeli atılmıştır. Ancak mezkûr halifenin ölümünden sonra Türk-Arap ilişkileri eski haline dönmüştür.

Abbasîler, Türklerin yoğun olarak bulunduğu Doğu bölgelerinde, Emevîlere karşı olan nefreti doğru olarak kullanmasını bilmişler ve kendisi de Horasanlı olan Ebû Müslim'in propaganda hareketleri başarıya ulaşmıştır. Aralarında Sûl-Tekin oğlu Muhammed'in de bulunduğu Abbasî daîlerinin İslâmî fikirlerle yaptıkları propagandalar Emevîlerin durumunu son derece sarsmış ve ülkeyi, yeni bir hanedanı başa getirecek olan bir ihtilâlin eşğine getirmiştir. Abbasî ihtilâlini, Arapçı bir siyaset takip eden Emevîlere karşı aslen Fars olanların millî bir hareketi şeklinde yorumlamak hatalıdır. İhtilâlde yer alan unsurlar arasında İranlıların yanında Türklerin de büyük bir çoğunlukla bulunduğu bir gerçektir.

Abbasî ihtilâl hareketinin başarıya ulaşmasında İranlılar kadar diğer bazı kavimlerin yanında Horasan bölgesinde yaşayan Türkler de önemli rol oynadılar. Abbasî ihtilâl hareketi Horasan bölgesinde gelişmeye başladığı sıralarda faaliyet gösteren Türkler arasında Tarhun ez-Zâi, Tarhan el-Cemmâl ve Muhammed b. Sûl önde gelen isimlerden olmuşlardır. İhtilâlin gerçekleşmesinde Ebû Müslim'in yanı sıra; Horasanlıların, Toharistanlıların, Buhara ve Harezmlilerin de büyük rolleri olmuştur. Bu şehirlerin halkına bakıldığında ise büyük bir çoğunluğunun Türk olduğu görülmektedir.

Abbasîlerin iktidarı ele geçirmelerinden sonra Türkler, ihtilâl sırasında büyük rol oynadıklarından, devletin askerî ve idarî kadrolarının büyük bir kısmını ellerine geçirmişlerdir. Türkler, Abbasî Hilafeti'nin ilk yıllarında idarî alanda kendilerini göstermelerinin yanında özellikle askerî alanda ağırlıklarını hissettirdiler. Halifeler, muhafız ordularının büyük bir kısmını Türklerden oluşturmaya başlamakla birlikte, kuruluş dönemlerinde ortaya çıkan isyanları bastırmak için de Türkleri görevlendirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- AĞIRAKÇA, Ahmet (1994), “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Türkler”, *XII. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Cilt 2, TTK Basımevi, Ankara, ss., 527-537.
- AKBULUT, Dursun Ali (1984), *Arap Fütuhatına Kadar Maverünnehir ve Horasan’da Türkler (M.Ö. II-M.S. VII yy.)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- AKTAN, Ali (2003), *İslâm Tarihi (Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- AKYÜZ, 1991.; Vecdi (1991), *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- ALGÜL, Hüseyin (1987), *İslâm Tarihi*, Cilt 3, Gonca Yayınevi, İstanbul.
- (1987), *İslâm Tarihi*, Cilt 4, Gonca Yayınevi, İstanbul.
- APAK, Adem (2004), *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitabevi, İstanbul.
- ARNOLD, T.W. (1971), *İntişar-ı İslâm Tarihi*, Çev., Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ASADOV, Farda (2002), “VII-IX. Yüzyıllarda Güney Hazar Bölgesi’nde Hükümrânlık Süren Türk Sulî Hanedanı”, Çev., Bülent Keneş, *Türkler*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss., 311-316.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı (1997), *Hişâm b. Abdülmelik’in Halifeliği ve Şahsiyeti*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
- AVCIOĞLU, Doğan (1990), *Türklerin Tarihi*, Cilt 3, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- AYCAN, İrfan ve İbrahim Sarıçam (1993), *Emevîler*, TDV Yayınları, Ankara.
- AYCAN, İrfan (2002), “Emeviler Dönemi Sonlarına Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri”, *Türkler*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.,317-323.

- AYDINLI, Osman (2001), *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- AYKAÇ, Mehmet (1997), *Abbasî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, TTK Basımevi, Ankara.
- AZİMLİ, Mehmet (2002), "Abbasîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", *Türkler*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss., 364-374.
- BALA, Mirza (1979), "Buhara", *İA*, Cilt 3, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, ss., 761-771.
- BARTHOLD, V.V. (1977), "Ebû Müslim", *İA*, Cilt 4, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, ss., 39-41.
- (1990), *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Çev., Hakkı Dursun Yıldız, TTK Basımevi, Ankara.
- (2004), *Orta Asya Türk Tarihi*, Çev., Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara.
- BEDİRHAN, Yaşar (2004), *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Eğitim Kitabevi, Konya.
- BOYUNAĞA, Yılmaz (1975), *Türk-İslâm Sentezi*, Yağmur Yayınevi, İstanbul.
- BOZKURT, Nahide (2002), *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilâli*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- BROCKELMANN, C. (1954), *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Çev., Neşet Çağatay, AÜİF Yayınları, Ankara.
- BULUT, Faik (1998), *Horasan Kimin Yurdu?*, Berfin Yayınları, İstanbul.
- CANAN, Mehmet Zeki (1977), *İslâm Tarihi*, Cilt 1, Yelken Matbaası, İstanbul.

ÇAĞATAY, Neşet (1993), *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar (Dinî-İçtimâî-İktisadî-Siyasî Açıdan) İslâm Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara.

----- (1971), *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara.

CAHEN, Claude (1990), *İslâmiyet*, Çev., Esat Nermi Erendor, Cilt 1, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2003), *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, TDAV Yayınları, İstanbul.

ÇETİN, Osman (1998), “Horasan”, *DİA*, Cilt 18, TDV Yayınları, İstanbul, ss., 234-241.

DANIŞMAN, Zuhuri (1971), *Büyük İslâm Tarihi*, Cilt 5, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul.

DANIŞMEND, İsmail Hami (1978), *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu (Türklük ve Müslümanlık)*, Millî Ülkü Yayınevi, Konya.

DEMİRAYAK, Kenan (1998), *Abbasî Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yayınevi, Erzurum.

DEMİRCAN, Adnan (1996), *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul.

DURÎ, Abdülaziz (1991), *İlk Dönem İslâm Tarihi*, Çev., Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul.

EL-Belazurî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir (1901), *Fütuhu'l-Buldan*, Matbaatü'l-Mevsuat, Kahire.

EL-Cahız (2002), *el-Cahız ve Türklerin Faziletleri*, Çev., Ramazan Şeşen, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul.

EL-Endelüsî, İbn Hazm (2004), *Halifeler ve Fetihler (Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm)*, Çev., Şaban Öz, İlâhiyât, Ankara.

ERASLAN, Sadık (1999), *Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ta-ha Yayıncılık, Ankara.

ESAD, Mahmud (1965), *İslâm Tarihi*, Çev., Sadi Irmak, Cilt 2, İstanbul.

ESİN, Emel (1979), “Sûlî’ler İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler”, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3-4, İÜEF Yayınları, İstanbul, ss., 31-65.

GİBB, H.A.R. (1930), *Orta Asya’da Arap Fütuhâtı*, Çev., M. Hakkı, Evkaf Matbaası, İstanbul.

GÜNALTAY, M. Şemseddin (1942), “Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, *Belleten*, Cilt 6, Sayı 23-24, TTK Basımevi, Ankara, ss., 177-205.

----- (1991), *İslâm Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-*, Endülüs Yayınları, İstanbul.

GÜNAY, Umay Türkeş (2006), *Türklerin Tarihi –Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, Ankara.

GÜRAL, Zerrin (2004), *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Paradigma Kitabevi, İstanbul.

HASAN, Hasan İbrahim (1985), *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev, İsmail Yiğit ve Sadreddin Gümüş, Cilt 2, Kayıhan Yayınevi, İstanbul.

HATİPOĞLU, M. Sait (1967), *Hz. Peygamber S.A.V. Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasî ve İçtimaî Hadiselerde Hadis Münasebeti*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara.

HEYET (1992), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Cilt 2, Çağ Yayınları, İstanbul.

HITTI, Philip K. (1980), *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev., Salih Tuğ, Cilt 2, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

HİLMİ, Ahmed-Ziya Nur (1982), *İslâm Tarihi*, Ötüken Neşriyât, İstanbul.

HODGSON, M.G.S. (1993), *İslâm'ın Serüveni*, Çev., İzzet Akyol, Cilt 1, İz Yayıncılık, İstanbul.

HUART, Cl. (1988), "Horasan", *İA*, Cilt 5/1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, ss., 560-562.

İBN Fazlân (1995), *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, Çev., Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul.

İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (2002), *el-Kamil fi't-Tarih*, Cilt 5, Dârü'l-Marife, Beyrut.

----- (1986), *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. Yunus Apaydın, Cilt 5, Bahar Yayınları, İstanbul.

İBN Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer (1998), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Cilt 13, Hicri li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cize.

İBN Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim (1969), *el-Maarif*, Dârü'l-Maârif, Kahire.

----- (trz.), *el-Maarif, Nebiler ve Sahâbiler'in Sîreti*, Çev., Hasan Ege, Şelale Yayınları, İstanbul.

KILIÇLI, Mustafa (1992), *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İşaret Yayınları, İstanbul.

KIRKPINAR, Mahmut (1997), "Abbasîlerde Türk Nüfuzunun Yükselişi ve Yeni İktidar unsuru Olarak Türkler", *SAÜFED*, Sayı 1, Sakarya Üniversitesi Matbaası, Sakarya, ss., 81-97.

-----; (2002), "Abbasîler dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri", *Türkler*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss., 352- 363.

KİTAPÇI, Zekeriya (2000), *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, TDAV Yayınları, İstanbul.

----- (1986), *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı*, TDAV Yayınları, İstanbul.

----- (1994), *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya.

----- (2002), "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss., 271-278.

----- (1984), "Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dinî Karakteri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 33, TDAV Yayınları, Ankara.

----- (1993), *Saadet Asrında Türkler*, Konya.

----- (1976), *Türklerin İslâm Medeniyetindeki Yeri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

----- (2002), "Türklerin Müslüman Oluşu", *Türkler*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss., 263-270.

----- (1991), *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, Cilt 1, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

----- (1994), *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Cilt 1-2, Konya.

KOYUNCU, Mevlüt (2004), *Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik ve Dönemi (705-715)*, Sakarya.

----- (1997), *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, Beyan Yayınları, İstanbul.

----- (1996), *İkinci Hazreti Ömer*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

----- (2002), "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss., 336-351.

KÖPRÜLÜ, Fuad (1966), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

- KURAT, Akdes Nimet (1948), “Kuteybe b. Müslim’in Hvârizm ve Semerkant’ı Zaptı”, *AÜDTCFD*, Cilt 6, Sayı 6, Ankara.
- KURT, Hasan (1997), *Emevî ve İlk Abbasî Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- LEWİS, Bernard (1986), “Abbasids”, *The Encyclopedia of Islam*, Cilt 1, Leiden, ss., 15-23.
- (2003), *Tarihte Araplar*, Çev., Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yayınları, İstanbul.
- MAHMUD, S. F. (1962), *İslâm Tarihi*, Çev., A. Kevenoğlu ve Ayhan Sümer, Varlık Yayınları, İstanbul.
- MERÇİL, Erdoğan (1985), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İÜEF Yayınları, İstanbul.
- MİNORSKY, V. (1988), “Nahşeb”, *İA*, Cilt 9, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, ss., 39-40.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliev Saleh (1998), “Hürremiyye”, *DİA*, Cilt 18, TDV Yayınları, İstanbul, ss., 500-501.
- NERŞAHİ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (1965), *Tarihu Buhara*, Çev. ve nşr., Emin Abdülmecid Bedevi ve Nasrullah Mübeşşir et-Tırazi, Dârü'l-Maârif, Mısır.
- ÖZ, Mustafa (2002), “Keysaniyye”, *DİA*, Cilt 25, TDV Yayınları, Ankara, ss., 362-364.
- PAMUKÇU, Ekrem (1994), *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Millî Kültür Basımevi, Ankara.
- ROUX, Jean-Paul (1999), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev., Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- SABUNCU, Hasan (1970), *İran'da Dinin Sosyal Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi.
- SARIÇAM, İbrahim (1997), *Emevî-Hâşimî İlişkileri İslâm Öncesinden Abbasîlere Kadar*, TDV Yayınları, Ankara.

SAYRAN, Ahmet (1986), *Abbâsî Edebiyatından Sûlî'ler ve Abû Bekr Es-Sûlî*, AÜFEF Yayınları, Erzurum.

SCHAEDER, H.H. (1988), "Semerkant", *İA*, Cilt 10, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, ss., 468-471.

ŞAKİR, Ziya (trç.), *Kerbela'nın İntikamı Türk Kahramanı Horasanlı Ebâ Müslim*, Maarif Kitaphanesi, İstanbul.

ŞEKER, Mehmet (1987), "Buharî'nin Memleketi Buhara'nın Bir Fethine Bakış: Taberî'nin Rivayetlerinin Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 51, TDAV Yayınları, İstanbul, ss., 175-182.

ŞEŞEN, Ramazan (1992), "Buhara", *DİA*, Cilt 6, TDV Yayınları, İstanbul, ss., 363-367.

----- (1960), Eski Araplara Göre Türkler, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 15, İstanbul.

----- (1985), *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

O'LEARY, De Lacy (1971), *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çev., Hüseyin Yurdaydın ve Yaşar Kutluay, AÜİF Yayınları, Ankara.

ORKUN, Hüseyin Namık (1946), *Türk Tarihi*, Cilt 3, Akba Kitabevi, Ankara.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2002), "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", *Türkler*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss., 239-261.

TAŞAĞIL, Ahmet (2002), "Keş", *DİA*, Cilt 25, TDV Yayınları, Ankara, ss., 314-315.

TERZİ, Mustafa Zeki (1986), "Abbâsî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Samsun.

TOGAN, A.Z. Velidi (1970), *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İÜEF Yayınları, İstanbul.

TURAN, Osman (1969), *Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt 1, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul.

USLU, Recep (1977), *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

----- (1997), *Herat Tarihi*, İstanbul.

ÜÇOK, Bahriye (1968), *İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler*, AÜİF Yayınları, Ankara.

ÜNAL, Oğuz (1980), *Türkiye Tarihine Giriş Horasan'dan Anadolu'ya*, Töre Devlet Yayınları, Ankara.

VAGLERİ, Laura Veccia (1988), "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Çev., İlhan Kutluer, Cilt 1, Hikmet Yayınevi, İstanbul, ss., 71-115.

VLOTEN, Gerlof Van (1986), *Emevî Devrinde Arab Hakimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Çev., Mehmet S. Hatiboğlu, AÜİF Yayınları, Ankara.

WATT, Montgomery (1981), *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev., Ethem Ruhi Fığlalı, Umran Yayınları, Ankara.

WELLHAUSEN, J. (1963) *Arap Devleti ve Sukutu*, (trc., Fikret Işıltan), AÜİF Yayınları, Ankara.

----- (1960), *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, Çev., Fikret Işıltan, Ankara Matbaası, İstanbul.

YAZICI, Nesimi (2002), *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara.

YILDIZ, Hakkı Dursun (trz.), "Abbasîler Devrinde İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Cilt 3, Çağ Yayınları, İstanbul.

----- (1988), "Abbasîler", *DİA*, TDV Yayınları, Cilt 1, İstanbul, ss., 31-48.

----- (1994), “Ebû Müslim-i Horasanî”, *DİA*, Cilt 10, TDV Yayınları, İstanbul, ss., 197-199.

----- (2000), *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul.

YILMAZ, Saim (2006), *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbasîler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul.

YİĞİT, İsmail (2004) “Mevâlî”, *DİA*, Cilt 29, TDV Yayınları, Ankara, ss., 424-426.

YURDAYDIN, Hüseyin G. (1971), *İslâm Tarihi Dersleri*, AÜİF Yayınları, Ankara.

ZEYDAN, Corci (1974), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Cilt 4, Çev., Zeki Megâmiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

ZORLU, Cem (2006), *Abbasî Devleti'nin Meşruiyet Kavgası*, İnsan Yayınları, İstanbul.

----- (2001), *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

Nevin Yılmaz 1984 yılında İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini Üsküdar Kandilli Kız Lisesi'nde tamamladı. 2005 yılında Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü bitirdi. 2006 yılında Beykoz Fevzi Çakmak Lisesi'nde Tarih Öğretmenliği yaptı. 2007 yılından beri özel bir kuruluştaki Tarih ve Sosyal Bilgiler Öğretmenliği yapmaktadır.